



**TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH TARMOQ MARKAZI**

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIK

moduli uchun

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Malaka oshirish kursi yo'nalishi:

**O'zbek tili filologiyasi:
o'zbek tilshunosligi**



**ALISHER
NAVOIY**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Toshkent – 2023

Modulning o‘quv-uslubiy majmuasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2020-yil 7-dekabrdagi 648-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv dasturi va o‘quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi: **M.Hakimova** – filologiya fanlari doktori

Taqrizchilar: **S.Ashirboev** - filologiya fanlari doktori, professor

Y. Odilov - filologiya fanlari doktori

S. Normamatov – filologiya fanlari doktori. ToshDO‘TAU

E. Ushenmez – filologiya fanlari doktori, Turkiya Istanbul universiteti professori

Ushbu o‘quv-uslubiy majmua Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2022-yil 29-dekabrdagi 5-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

MUNDARIJA

T/r	Bo'limlar	Sahifa
I.	ISHCHI O'QUV DASTUR	4
II.	MODULNI O'QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA'LIM METODLARI	16
III.	NAZARIY MASHG'ULOT MAZMUNI	29
IV.	AMALIY MASHG'ULOT MAZMUNI	77
V.	KEYSLAR BANKI	103
VI.	GLOSSARIY	109
VII.	ADABIYOTLAR RO'YXATI	112
VIII.	TAQRIZ	117

I. ISHCHI O‘QUV DASTUR



KIRISH

Dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli, 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli, 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli, 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli farmonlari hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-sentabrdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli, 2020-yil 29-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi atamalar komissiyasining faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 40-sonli qarorlarida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish, shuningdek, amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, uning mazmuni kredit modul tizimi va o‘quv jarayonini tashkil etish, ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish, maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan ingliz tili,

mutaxassislik fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo‘yicha so‘nggi yutuqlar, pedagogning kreativ kompetentligini rivojlantirish, ta‘lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta‘lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, “blended learning”, “flipped classroom” texnologiyalarini amaliyotga keng qo‘llash bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Qayta tayyorlash va malaka oshirish yo‘nalishining o‘ziga xos xususiyatlari hamda dolzarb masalalaridan kelib chiqqan holda dasturda tinglovchilarning mutaxassislik fanlar doirasidagi bilim, ko‘nikma, malaka hamda kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar takomillashtirilishi mumkin.

“Lingvokulturologiya” moduli Oliy ta‘lim professor-o‘qituvchilari malakasini oshirish tizimi oldiga davr tomonidan qo‘yilayotgan yangi talablar asosida tuzilgan. Mazkur modul o‘zbek tilshunosligi yo‘nalishi tinglovchilarini milliy madaniyatning tilda aks etish yo‘sinlari bilan tanishtiradi. “Lingvokulturologiya” fanining nazariy masalalarini amaliyotda qo‘llay olish, til materiallarining tahliliga tatbiq qilish, lingvokulturologik birliklarning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish, madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan til faktlarini tahlil qilishda ushbu soha metodlarini qo‘llash, til va madaniyatning o‘zaro aloqasini o‘rganishda foydalanadigan tahliliy amallar va tadbirlar, tilda mavjud muqobilsiz leksika va lakunalar o‘rnini to‘ldirish kabi masalalar mazkur fanning mohiyatini tashkil etadi.

Modulning maqsad va vazifalari

Fanning maqsadi – tinglovchilarni etnik madaniyatning dunyoqarashi va shaklini ifodalovchi universal vosita bo‘lgan til bilan tanishtirish, ularda til va madaniyatning o‘zaro aloqasi va ta’siri bilan bog‘liq jarayonlarni tahlil qilish salohiyatini shakllantirish hamda rivojlantirishdan iborat.

“Lingvokulturologiya” fanining “predmeti, vazifalari, metodlari va tushunchaviy-terminologik apparatidan xabardor qilish; ularning leksik

birliklarda madaniyatning namoyon bo'lishi haqidagi bilimlarini shakllantirish; tinglovchilarni o'zbek tili leksikasini lingvokulturologik tahlil qilishga, shuningdek, o'zbek tili leksikasini qiyosiy lingvokulturologik tadqiq qilishga o'rgatish fanning vazifasini tashkil qiladi.

Modul yuzasidan tinglovchilar bilim, ko'nikma, malaka va kompetent- ligi darajasiga qo'yiladigan talablar

“Lingvokulturologiya” modulini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida **tinglovchi**:

O'zbek tilshunosligida lingvokulturologiya sohasidagi ilmiy tadqiqotlar va istiqboldagi vazifalarini, lingvokulturologiya tarixi, lingvokulturologiya asosiy yo'nalishlari, muqobilsiz leksika va lakunalar, mifologiyalashtirilgan til birliklari, tilning paremiologik fondi, tilning frazeologik fondi, etalonlar, stereotiplar, ramzlar, tilning metaforalari va obrazlari, tillarning stilistik qatlami, nutqiy muomala, nutq etiketi, lingvomadaniy paradigma, lingvokulturema, konsept, madaniy konsept, madaniy sema, madaniyat tili, madaniy matn, submadaniyat, madaniy universalisiya, madaniy salohiyat, madaniy meros, madaniy an'analar, mentalitet va mentallik, o'zbek mentaliteti, til va madaniyatning o'zaro ta'siri, “til-madaniyat” haqidagi lingvistik ta'limotlar, olam manzarasi, olamning tildagi manzarasi, lisoniy shaxs haqidagi ***bilimlarga ega bo'ladi***.

Lingvomadaniyatshunoslikda lakuna muammosi bo'yicha ma'ruza, amaliy mashg'ulot va nazorat ishlarini tashkil etish, tinglovchilar matnlarni lingvomadaniy tahlil qila olishi, o'zbek va turli madaniyatlarga xos lingvomadaniy birliklarni qiyosiy tadqiq etishi va kelgusi faoliyatida lingvokulturologiyadan olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llash kabi ***ko'nikmalarga ega bo'ladi***.

O'zbek tilida frazeologik enantiosemiya ning turlarini farqlay olish, o'zbek madaniyatining lisoniy kodda voqelanishi, etnomadaniy etikaning tamoyillari, madaniy ma'nolar shakllanishining milliy o'ziga xos mexanizmlari

va ularni tilda faollashuv vositalarini aniqlash, nutqda madaniy ahamiyatga molik birliklarni topa olish, lingvokulturologik sharhlarga chegaradosh fanlardan ma'lumotlar kiritish, o'zga til lingvomadaniy jamoasidagi qadriyatga molik o'rinlarni belgilash, tillararo va madaniyatlararo yuz berishi mumkin bo'lgan holatlar loyahasini ishlab chiqish *malakasini egallaydi*.

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

“Lingvokulturologiya” moduli ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar shaklida olib boriladi. Kursni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, axborot texnologiyalari qo'llanilishi nazarda tutilgan:

- ma'ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida taqdimot va elektron-didaktik texnologiyalardan;
- o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda texnik vositalardan, test so'rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, va boshqa interfaol ta'lim usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Modulning o'quv rejadagi boshqa modullar bilan

bog'liqligi va uzviyligi

“Lingvokulturologiya” moduli o'quv rejadagi birinchi blok va mutaxassislik fanlarining barcha sohalari bilan uzviy bog'liq va pedagoglarning umumiy va maxsus fanlar bo'yicha tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Modulning Oliy ta'limdagi o'rni

“Lingvokulturologiya” modulini o'zlashtirish orqali tinglovchilar madaniyatning tilda aks etishini o'rganadilar va milliy madaniyatimiz hamda boshqa madaniyatlarning o'zaro aloqalaridagi holatlarni to'g'ri baholay oladilar, til hodisalarini milliy madaniyat bilan bog'liq holda tahlil qilishga doir kasbiy layoqatga ega bo'ladilar.

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Auditoriya o'quv yuklamasi		
		Jami	Jumladan:	
			Nazariy	Amaliy
1.	Lingvomadaniyatshunoslik tarixi, fanning obyekti va predmeti, maqsad va vazifalari. Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy yo'nalishlari. Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy terminlari.	2	2	
2.	Lingvomadaniy birliklar va ularning mohiyati. Lingvomadaniy birliklarning tahlili.	2	2	
3.	Lingvokulturema – lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tushunchasi va asosiy birligi sifatida. "Olamning lisoniy manzarasi" tushunchasi.	2		2
4.	Konseptning lisoniy voqelanish jarayoni. Milliy-madaniy konsept va uning xususiyatlari. Lingvomadaniyatshunoslikda lakuna muammosi tahlili.	2		2
5.	O'zbek tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi ilmiy tadqiqotlar va istiqboldagi vazifalar.	2		2
6.	O'xshatishlar va ularning lingvomadaniy frazeologik birliklarning lingvomadaniyatshunoslik xususiyatlari.	2		2
7.	Metofora madaniyat ko'rsatkichi sifatida. Ramz va yetreotiklarning qiyosiy lingvomadaniyatshunoslik tavsifi.	2	2	
	Jami:	14	6	8

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu. Lingvomadaniyatshunoslik tarixi, fanning obyekti va predmeti, maqsad va vazifalari. Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy yo‘nalishlari. Lingvomadaniyatshunoslik metodologiyasi va metodlari. Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Tadqiqotchilarning qayd qilishicha, “lingvokulturologiya” (lot. lingua “til”; cultus “hurmat qilish, ta’zim qilish”; yunon. “ilm, fan”) termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi (Y.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobev, V.Shaklein, V.A.Maslova) tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘lgan.

Madaniyatshunoslik (kulturologiya) insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, san’at va boshqa sohalarga ko‘ra o‘zini o‘zi anglashini tadqiq etsa, tilshunoslik tilda olam lisoniy manzarasining mental modellar ko‘rinishida aks etadigan va qayd qilinadigan inson dunyoqarashini o‘rganadi. Lingvokulturologiyaning predmeti o‘zaro chambarchas aloqada, muloqotda bo‘lgan til va madaniyat sanaladi.

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasini, o‘zaro ta’sirini, tilda o‘z aksini topgan xalq madaniyatining ko‘rinishlarini tadqiq etadi.

2-mavzu. Lingvomadaniy birliklar va ularning mohiyati. Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy terminlari. Lingvomadaniy birliklar va ularning mohiyati. Lingvomadaniy birliklarning tahlili. Lingvokulturema – lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tushunchasi va asosiy birligi sifatida. “Olamning lisoniy manzarasi” tushunchasi. Lingvokulturologiya maxsus fan sohasi sifatida zamonaviy tilshunoslikda bir qancha sermahsul tushunchalarni keltirib chiqardi: lingvokulturema, madaniyat tili, madaniy matn, madaniyat konsepti, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, madaniy universaliya, madaniy salohiyat, madaniy meros, madaniy an’analar, madaniy jarayon,

madaniy ko'rsatmalar va h.k. Shuningdek, lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy apparatiga mentalitet, mentallik, taomil, rasm-rusumlar, madaniyat doirasi, madaniyat turi, tamaddun va boshqalar kiradi.

Mazkur tushunchalardan eng muhimlari madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept va madaniy konnotatsiya bo'lib, ular madaniy informatsiyaning til birliklari vositasida ko'rsata oladi.

Konsept lingvokulturologiyada eng faol qo'llanuvchi birlik sanaladi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarni ifodalaydi.

3-mavzu. Metofora madaniyat ko'rsatkichi sifatida. Ramz va yetreotiklarning qiyosiy lingvomadaniyatshunoslik tavsifi. Konseptning lisoniy voqelanish jarayoni. Milliy-madaniy konsept va uning xususiyatlari. Lingvomadaniyatshunoslikda lakuna muammosi tahlili. O'zbek tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi ilmiy tadqiqotlar va istiqboldagi vazifalar. O'xshatishlar va ularning lingvomadaniy frazeologik birliklarning lingvomadaniyatshunoslik xususiyatlari. Metoforo madaniyat ko'rsatkichi sifatida. Ramz va yetreotiklarning qiyosiy lingvomadaniyatshunoslik tavsifi.

Tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko'rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog'lashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo'lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

Metafora tildagi universal hodisa bo'lib, u barcha tilga xosdir. Uning universaligi makonda va zamonda, til strukturasi hamda uning vazifalarida namoyon bo'ladi. Metafora o'zida fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, zero, u milliy-madaniy dunyoqarashga asoslangandir.

O'xshatishlar tashqi dunyoni bilishning eng qadimiy usullaridan hisoblanadi. O'xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi.

Ularda ma'lum davrda yashagan ajdodlarimizning kechinmalari, tasavvurlari muhrlangan bo'ladi.

Prof. N. Mahmudov o'zbek tilidagi o'xshatishlarni to'rt unsurga ajratib, ularni o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi deb nomlaydi. "...o'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ham ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-yekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi, ya'ni: 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mashg'ulot. Lingvokulturema – lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tushunchasi va asosiy birligi sifatida. “Olamning lisoniy manzarasi” tushunchasi. Lingvokulturologiyaning vujudga kelishi. Lingvokulturologiyaning fan sifatida shakllanishi. Asosiy yo'nalishlari: alohida ijtimoiy guruhlar lingvokulturologiyasi, diaxron, qiyosiy, chog'ishtirma lingvokulturologiya va lingvokultura leksikografiyasi. Lingvokulturologiyaning dolzarb masalalari. O'zbek tilshunosligidagi lingvokulturologik tadqiqotlar. Lingvokulturologiya maktablari. Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti va predmeti. Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari. Lingvokulturologiya tushunchalarining talqini. Lingvomadaniy paradigma. Lingvokulturema. Madaniy sema. Madaniyat tili. Madaniy matn. Submadaniyat. Madaniy universalisiya. Madaniy salohiyat. Madaniy meros. Madaniy an'analar. Madaniy jarayon. Madaniy makon. Madaniy konnotatsiya. Etnik mentallik. “Mentallik” va “mentalitet” tushunchalari. O'zbek mentaliteti. Lingvomadaniy konsept.

Olamning lisoniy manzarasi. Olamning konseptual manzarasi. “Geshtalt” tushunchasi.

2- mashg‘ulot. Konseptning lisoniy voqelanish jarayoni. Milliy-madaniy konsept va uning xususiyatlari. Lingvomadaniyatshunoslikda lakuna muammosi tahlili. Rus tilshunosligida *konsept* tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. S. Askoldovning qarashicha, konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko‘ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi. Lisoniy makonda mavjud bo‘lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o‘ziga xosligini belgilaydi. XX asrning birinchi choragida konsept haqida mulohazalarga tanqidiy yondashiladi. Faqat 80-yillarga kelib, bu terminga ehtiyoj qayta paydo bo‘ladi. Yu. S. Stepanov o‘zining tadqiqotlarida mental shakllanishning mohiyatini ochishga harakat qilib, *konsept* so‘zining etimologiyasiga murojaat qiladi. *Konsept* lotin tilidagi *conceptus* – “tushuncha” so‘zining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko‘rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba‘zan unga ta‘sir ko‘rsatadi. Inson o‘zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi.

3- mashg‘ulot. O‘zbek tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi ilmiy tadqiqotlar va istiqboldagi vazifalar. O‘zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar oxirgi o‘n yilliklarda paydo bo‘la boshladi. Jumladan, Z.I.Soliyevaning nomzodlik ishida o‘zbek va ingliz tillaridagi sentensiya, ya‘ni axloqiy-ta‘limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlari yoritilgan R.S.Ibragimovanning nomzodlik dissertatsiyasida *ayol* konseptining o‘zbek va fransuz tillarida ifodalanish yo‘llari tadqiq etilgan. D. Xudoyberganovanning “Matnning antroposentrik tadqiqi” nomli monografiyasining alohida bobi o‘zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Shuningdek, professor N.

Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” nomli maqolasida lingvokulturologiyaning mohiyati va bu sohadagi muammolar ko‘rsatib berilgan

4- mashg‘ulot. O‘xshatishlar va ularning lingvomadaniy frazeologik birliklarning lingvomadaniyatshunoslik xususiyatlari. O‘xshatishlar tashqi dunyoni bilishning eng qadimiy usullaridan hisoblanadi. O‘xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi. Ularda ma’lum davrda yashagan ajdodlarimizning kechinmalari, tasavvurlari muhrlangan bo‘ladi.

O‘xshatish turlari. Individual-muallif yoki erkin o‘xshatishlar. Umumxalq yoki turg‘un o‘xshatishlar. O‘xshatish etalonlari. O‘xshatishlarning til va nutqqa munosabati. Turli lingvomadaniyatlardagi o‘xshatishlarning qiyosi. O‘zbek tilining o‘ziga xos o‘xshatishlari. *Erkin o‘xshatishlar* muallifning o‘ziga xos original o‘xshatishlari bo‘lib, u yozuvchining mahoratini belgilaydi. *Turg‘un o‘xshatishlarning* mohiyati shundan iboratki, ularda o‘xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo‘ladi, bunday o‘xshatishlar, garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo‘llangan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan til jamoasida urfga kirib, doimiy ifodalar sifatida turg‘unlashgan, umumxalq tili leksikonidan joy olib ulgurgan bo‘ladi.

O‘QITISH SHAKLLARI

- Ushbu modul bo‘yicha quyidagi o‘qitish shakllaridan foydalaniladi:
- masofadan o‘qitish;
- ma’ruzalar, amaliy mashg‘ulotlar (ta’lim texnologiyalarini anglab olish, nazariy bilimlarni amaliyotga qo‘llash, tahlillar o‘tkazish);
- suhbatlar orqali tinglovchida muayyan muammoga munosabat bildirish qobiliyatini shakllantirish, undaadabiy ta’limga doir masalani eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish xususiyatini qaror topdirish;

- tinglovchilarni bahs-munozaralar paytida muammolar yechimi bo'yicha dalil va asosli argumentlar taqdim qilishga, o'z fikrini asoslashga o'rgatish.

**II. MODULNI O‘QITISHDA
FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM
METODLARI**



“SWOT-tahlil” metodi.

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S (strength)	- kuchli tomonlari
W (weakness)	- zaif, kuchsiz tomonlari
O (opportunity)	- imkoniyatlari
T (threat)	- to‘siqlar

Namuna: Mumtoz matnlar bo‘yicha struktural tahlil imkoniyatlarini jadvalga tushiring.

S	Mumtoz matnlar bo‘yicha struktural tahlilning kuchli tomonlari.	Maksimal aniqlik bilan har tomonlama xolis xulosa chiqarishi.
W	Mumtoz matnlar bo‘yicha struktural tahlilning kuchsiz tomonlari.	Badiiy matndagi tuyg‘ular tahlilini to‘la amalga oshirib bo‘lmaydi.
O	Mumtoz matnlar bo‘yicha struktural tahlil (ichki) imkoniyatlari.	Shakl va mundarijaning har bir komponentlarini jiddiy mikrotahlildan o‘tkaziladi.
T	To‘siqlar (tashqi).	Struktural poetika bo‘yicha tinglovchilarning nazariy bilimlari yetishmasligi.

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko‘p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo‘yicha o‘rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o‘quvchilarning mustaqil g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. “Xulosalash” metodidan ma’ruza mashg‘ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va ko‘chma mashg‘ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:



trener-o‘qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi;



trening maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo‘lgan qismlari tushirilgan tarqatma materiallari



har bir guruh o‘ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o‘z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo‘yicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;



navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o‘z taqdimotlarini o‘tkazadilar. Shundan so‘ng, trener tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotlar bilan to‘ldiriladi va mavzu

Badiiy tahlil tizimlari					
Germenevtik tahlil (talqin)		Struktural (tarkibiy) tahlil		Lisoniy tahlil	
afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchiligi	Afzalligi	Kamchilig i
Xulosa:					

“Keys-studi” metodi

“**Keys-stadi**” - inglizcha soʻz boʻlib, (“case” – aniq vaziyat, hodisa, “stadi” – oʻrganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni oʻrganish, tahlil qilish asosida oʻqitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921-yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini oʻrganishda foydalanish tartibida qoʻllanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari oʻz ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qayerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima-natija (What).

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot taʼminoti bilan tanishtirish	<ul style="list-style-type: none"> – yakka tartibdagi audiovizual harakat; – keys bilan tanishish (matnli, audio yoki media shaklda); – axborotni umumlashtirish; – axborot tahlili; – muammolarni aniqlash

<p>2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o‘quv topshirig‘ni belgilash</p>	<ul style="list-style-type: none"> – individual va guruhda ishlash; – muammolarni dolzarblik ierarxiyasini aniqlash; – asosiy muammoli vaziyatni belgilash
<p>3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o‘quv topshirig‘ining yechimini izlash, hal etish yo‘llarini ishlab chiqish</p>	<ul style="list-style-type: none"> – individual va guruhda ishlash; – muqobil yechim yo‘llarini ishlab chiqish; – har bir yechimning imkoniyatlari va to‘siqlarni tahlil qilish; – muqobil yechimlarni tanlash
<p>4-bosqich: Keys yechimini yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – yakka va guruhda ishlash; – muqobil variantlarni amalda qo‘llash imkoniyatlarini asoslash; – ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; – yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish

Keys. Kichikroq badiiy (she‘riy) matnni tahlil qilish uchun ko‘rsatkich ishlab chiqiladi, mazkur metodning ijobiy va salbiy tomonlari qiyoslanadi va xulosa chiqariladi.

Keysni bajarish bosqichlari va topshiriqlari:

- Keysdagi muammoni keltirib chiqargan asosiy sabablarni belgilang (individual va kichik guruhda).
- Mobil ilovani ishga tushirish uchun bajariladigan ishlar ketma-ketligini belgilang (juftliklardagi ish).

“FSMU” metodi

Texnologiyaning maqsadi: Mazkur texnologiya ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali

axborotni o‘zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyadan ma’ruza mashg‘ulotlarida, mustahkamlashda, o‘tilgan mavzuni so‘rashda, uyga vazifa berishda hamda amaliy mashg‘ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo‘lgan yakuniy xulosa yoki g‘oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog‘ozlarni tarqatiladi;
- ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhiiy tartibda taqdimot qilinadi.

F	- fikringizni bayon eting
S	- fikringizni bayoniga sabab ko‘rsating
M	- ko‘rsatgan sababingizni isbotlab misol keltiring
U	- fikringizni umumlashtiring

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o‘zlashtirilishiga asos bo‘ladi.

Namuna:Fikr: “Struktural tahlil asosida mavjud matnni mantiqan qismlarga ajratish va uni yig‘ish yotadi”.

Topshiriq: Mazkur fikrga nisbatan munosabatingizni FSMU orqali tahlil qiling.

“Assesment” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod ta’lim oluvchilarning bilim darajasini baholash, nazorat qilish, o‘zlashtirish ko‘rsatkichi va amaliy ko‘nikmalarini tekshirishga yo‘naltirilgan. Mazkur texnika orqali ta’lim

oluvchilarning bilish faoliyati turli yo‘nalishlar (test, amaliy ko‘nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo‘yicha tashxis qilinadi va baholanadi.

Metodni amalga oshirish tartibi: “Assesment” lardan ma’ruza mashg‘ulotlarida talabalarning yoki qatnashchilarning mavjud bilim darajasini o‘rganishda, yangi ma’lumotlarni bayon qilishda, seminar, amaliy mashg‘ulotlarda esa mavzu yoki ma’lumotlarni o‘zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, o‘z-o‘zini baholash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o‘qituvchining ijodiy yondashuvi hamda o‘quv maqsadlaridan kelib chiqib, assesmentga qo‘shimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

Namuna:

Har bir katakdagi to‘g‘ri javob 5 ball yoki 1-5 balgacha baholanishi mumkin.



“Struktura” deganda nimani tushunasiz?

- A. Yunoncha so‘z bo‘lib, tarkib ma‘nosini anglatadi.
- B. Inglizcha so‘z bo‘lib, tahlil ma‘nosini anglatadi.
- C. Yunoncha so‘z bo‘lib, talqin degan ma‘noni anglatadi.
- D. Lotincha so‘z bo‘lib, badiiy asar matnini anglatadi



“Struktural tahlil” qanday tahlil turi?

- A. “Struktural tahlil” badiiy tahlil turi.
- B. “Struktural tahlil” ilmiy tahlil turi.
- C. “Struktural tahlil” tanqidiy tahlil turi.
- D. “Struktural tahlil” badiiy asarni tarkilash orqali tahlil qilishdir.



“Struktural metod”ning lug‘aviy ma‘nosini bilasizmi?

- A. “Struktura – tarkib”, “metod - fan yo‘nalishi” kabi lug‘aviy ma‘noni anglatadi.
- B. “Struktura - tarkib”, “metod – ijod turi” kabi lug‘aviy ma‘noni anglatadi”
- C. “Struktura – tahlil”, “metod - fan yo‘nalishi” kabi lug‘aviy ma‘noni anglatadi.
- D. “Struktura - talqin”, “metod – ilmiy izlanish” kabi lug‘aviy ma‘no beradi.



Badiiy matn ilmiy matndan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?

- A. Badiiy matn obraz yaratish orqali shakllantiriladi, ilmiy matnda tushuncha va atamalar asosida fikr yuritiladi.
- B. Badiiy matn roman va hikoyalar matni, ilmiy matn esa dissertatsiyadir.
- C. Badiiy matn ijodiy tasavvur orqali yaratiladi, ilmiy matn ilmiy tafakkur asosiga quriladi.
- D. Badiiy matn vazn va qofiyaga asoslanadi, ilmimatnda vazn va qofiya bo‘lmaydi.

“Tushunchalar tahlili” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod talabalar yoki qatnashchilarni mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu buyicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo‘llaniladi. Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg‘ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- o‘quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo‘lgan so‘zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);

- o‘quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma’no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo‘llanilishi haqida yozma ma’lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o‘qituvchi berilgan tushunchalarning to‘g‘ri va to‘liq izohini o‘qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to‘g‘ri javoblar bilan o‘zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o‘z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Namuna:

“Moduldagi tayanch tushunchalar tahlili”

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha qanday ma’noni anglatadi?	Qo‘shimcha ma’lumot
Badiiy matn	Nobadiiy matndan hissiy-impresiv va nutqning bo‘yoqdorligi va obrazli tafakkur bilan farq qiladi	
Struktura	Tarkib. Badiiy matn tarkibi (qurilishi), uning qismlarga ajratib tahlil qilish	
Badiiy timsol (obraz)	Aniq va shu bilan birga umumlashtirish xarakteriga ega bo‘lgan badiiy manzara yoki siymo yaratish	
Adabiy tur	Matnni ifoda xususiyatiga ko‘ra farqlash	
Adabiy janr	O‘z ifoda shakliga, vazn birliklariga va qofiyalanish tizimiga ega bo‘lgan mustaqil shakliy ifodalanish	
Ritm, Ritmika	Bir maromda takrorlanib turuvchi nutqiy harakat va uni o‘rganuvchi soha	
Uslub	Muallif ijodining yoki badiiy matnning bektakror o‘ziga xosligi	

Izoh: Ikkinchi ustunchaga qatnashchilar tomonidan fikr bildiriladi. Mazkur tushunchalar haqida qo‘shimcha ma’lumot glossariyda keltirilgan.

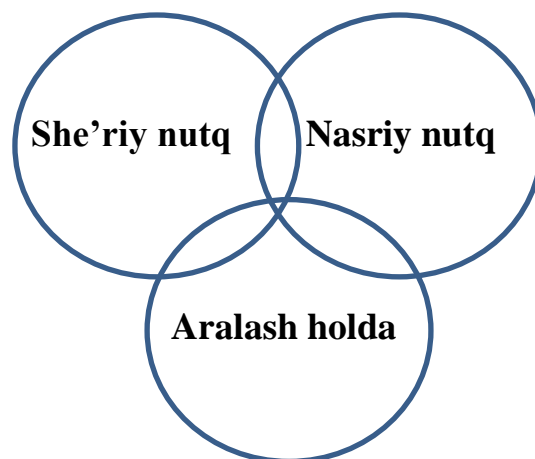
“Venn diagrammasi” metodi

Metodning maqsadi: Bu metod grafik tasvir orqali o‘qitishni tashkil etish shakli bo‘lib, u ikkita o‘zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavvurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko‘rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladi va ularga ko‘rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o‘ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi;
- navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to‘rt kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiriladi va har bir juftlik o‘z tahlili bilan guruh a‘zolarini tanishtiradilar;
- juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko‘rib chiqilayotgan muammo yohud tushunchalarning umumiy jihatlarini (yoki farqli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

Namuna: Ifoda shakllari bo‘yicha (she‘riy va nasriy nutq).



“Blits-o‘yin” metodi

Metodning maqsadi: tinglovchilarda tezlik, axborotlar tizmini tahlil qilish, rejalashtirish, prognozlash ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat. Mazkur

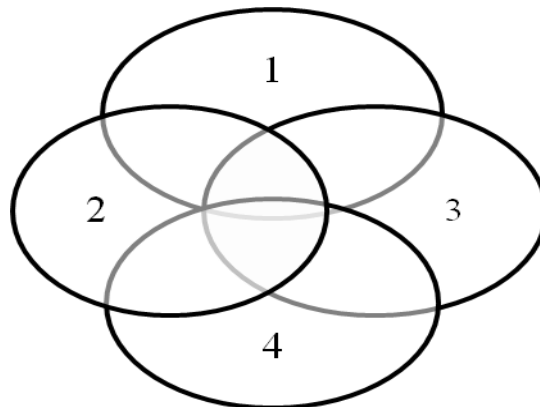
metodni baholash va mustahkamlash maksadida qo'llash samarali natijalarni beradi.

Metodni amalga oshirish bosqichlari:

1. Dastlab ishtirokchilarga belgilangan mavzu yuzasidan tayyorlangan topshiriq, ya'ni tarqatma materiallarni alohida-alohida beriladi va ulardan materialni sinchiklab o'rganish talab etiladi. Shundan so'ng, ishtirokchilarga to'g'ri javoblar tarqatmadagi "yakka baho" kolonkasiga belgilash kerakligi tushuntiriladi. Bu bosqichda vazifa yakka tartibda bajariladi.
2. Navbatdagi bosqichda trener-o'qituvchi ishtirokchilarga uch kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiradi va guruh a'zolarini o'z fikrlari bilan guruhdoshlarini tanishtirib, bahslashib, bir-biriga ta'sir o'tkazib, o'z fikrlariga ishonirish, kelishgan holda bir to'xtamga kelib, javoblarini "guruh bahosi" bo'limiga raqamlar bilan belgilab chiqishni topshiradi. Bu vazifa uchun 15 daqiqa vaqt beriladi.
3. Barcha kichik guruhlar o'z ishlarini tugatgach, to'g'ri harakatlar ketma-ketligi trener-o'qituvchi tomonidan o'qib eshittiriladi, va o'quvchilardan bu javoblarni "to'g'ri javob" bo'limiga yozish so'raladi.
4. "To'g'ri javob" bo'limida berilgan raqamlardan "yakka baho" bo'limida berilgan raqamlar taqqoslanib, farq bo'lsa "0", mos kelsa "1" ball qo'yish so'raladi. Shundan so'ng "yakka xato" bo'limidagi farqlar yuqoridan pastga qarab qo'shib chiqilib, umumiy yig'indi hisoblanadi.
5. Xuddi shu tartibda "to'g'ri javob" va "guruh bahosi" o'rtasidagi farq chiqariladi va ballar "guruh xatosi" bo'limiga yozib, yuqoridan pastga qarab qo'shiladi va umumiy yig'indi keltirib chiqariladi.
6. Trener-o'qituvchi yakka va guruh xatolarini to'plangan umumiy yig'indi bo'yicha alohida-alohida sharhlab beradi.
7. Ishtirokchilarga olgan baholariga qarab, ularning mavzu bo'yicha o'zlashtirish darajalari aniqlanadi.

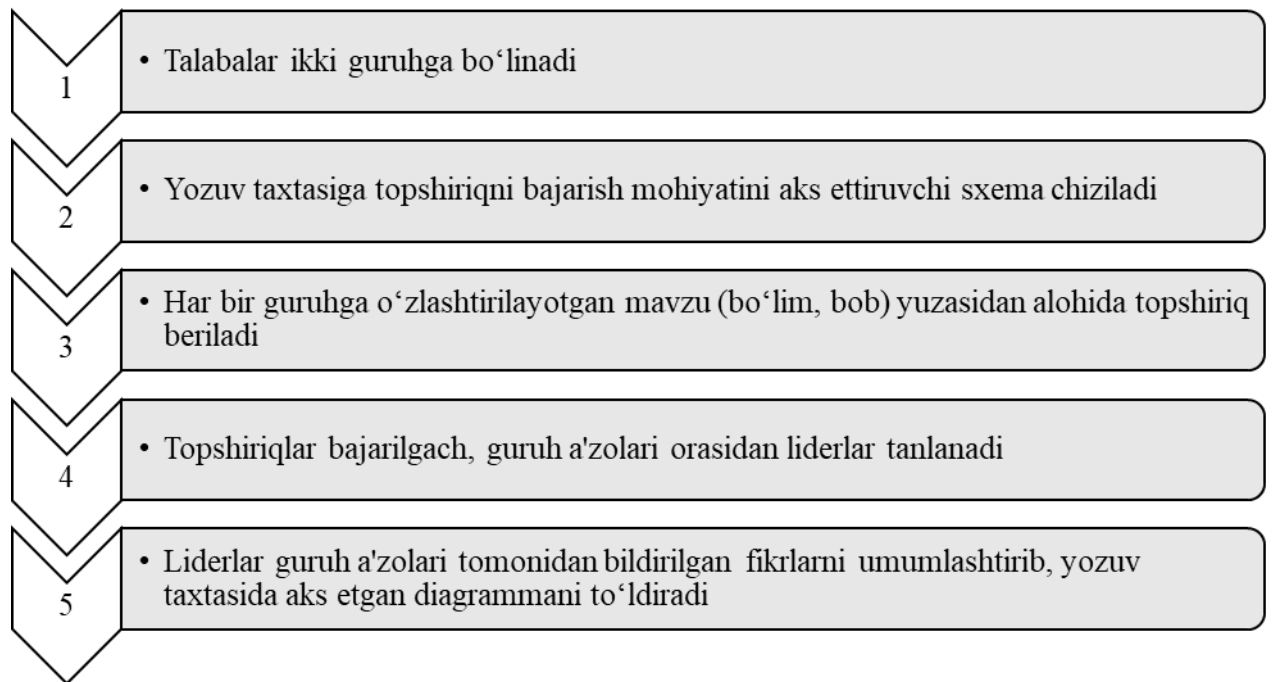
Struktural tahlil ketma–ketligini aniqlash. O‘zingizni tekshirib ko‘ring!

Harakatlar mazmuni	Yakka baho	Yakka xato	To‘g‘ri javob	Guruh bahosi	Guruh xatosi
Matnning tashqi strukturasi					
Matnning ichki qurilishi					
Matni o‘z yozuvida o‘qish tajribasi					
Matni o‘z tilida o‘qib tushunish (lug‘at va izoh)					
Matn qismlarining dastlabki talqini					
Qismlarga ajratilib tahlil qilingan matnning mantiqiy butunligi					



Grafik organayzer talabalar tomonidan o‘zlashtirilgan o‘zaro yaqin nazariy bilim, ma’lumot yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Undan muayyan bo‘lim yoki boblar bo‘yich yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir.

Uni qo‘llash bosqichlari quyidagilardan iborat:



III. NAZARIY MASHG'ULOT MAZMUNI



1-MAVZU:

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIK TARIXI, FANNING OBYEKTI VA PREDMETI, MAQSAD VA VAZIFALARI.

REJA:

1. *Lingvomadaniyatshunoslik fanining vujudga kelishi*
2. *Lingvomadaniyatshunoslik yo‘nalishlari*
3. *Lingvomadaniyatshunoslik maktablari*
4. *Lingvomadaniyatshunoslikning tadqiqot obyekti va predmeti*
5. *Lingvomadaniyatshunoslik metodologiyasi va metodlari*

Tayanch iboralar: *Lingvomadaniyatshunoslik, kommunikativ jarayon, xalq mentaliteti, madaniyat fenomeni, madaniy omil, madaniy dalil, lisoniy shaxs, madaniy qadriyat, diaxronik lingvomadaniyatshunoslik, qiyosiy lingvomadaniyatshunoslik, chog‘ishtirma lingvomadaniyatshunoslik, geografik lug‘atlar.*

Lingvomadaniyatshunoslikning fan sifatida shakllanishi. Tilshunoslikda XX asrning oxirlariga kelib “til madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib qolmasdan, balki uning o‘zi madaniyatdan o‘rib chiqqan va uni ifodalaydigan vositadir” degan faraz qabul qilina boshlandi. Ayni paytda til madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi (matnlar ko‘rinishida) va uning tarkibiy qismidir. Chunki til vositasida madaniyatning moddiy va ma’naviy asarlari yaratiladi. Ana shu g‘oya asosida ming yillar davomida shakllangan lingvokulturologiya fanning yangi, maxsus sohasi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Lingvomadaniyatshunoslik tilshunoslikdagi antroposentrik paradigmaning mahsuli bo‘lib, u so‘nggi o‘n yilliklar davomida rivojlanib kelmoqda.

XXI asrning boshlariga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo‘nalishlardan biriga aylandi. Lingvomadaniyatshunoslik tilda va

diskursda o‘z aksini topgan va mustahkamlangan xalq madaniyatini o‘rganadi. U birinchi navbatda, muayyan madaniyatning mif, afsona, urf-odat, an‘ana, udum, taomil, ramzlarini va h.k.ni tadqiq etadi. Mazkur konseptlar madaniyatga taalluqli bo‘lib, ular tilda maishiy va taomil muomalasi shaklida mustahkamlanadi.

V. N. Teliyaga ko‘ra, lingvokulturologiya, avvalo, jonli kommunikativ jarayonlarni va ularda qo‘llaniladigan til ifodalarining sinxron harakatdagi xalq mentaliteti bilan aloqasini tadqiq qiladi.

Lingvomadaniyatshunoslik tilni madaniyat fenomeni sifatida o‘rganuvchi fan bo‘lib, o‘zaro aloqadorlikda bo‘lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. Binobarin, V.N. Teliya bu haqda shunday yozadi: “Lingvomadaniyatshunoslik insoniy, aniqrog‘i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo‘lgan inson to‘g‘risidagi antropologik paradigmaga xos bo‘lgan yutuqlar majmuasidir”¹.

G.G.Slishkinga ko‘ra, “Lingvomadaniyatshunoslik inson omiliga, aniqrog‘i, insondagi madaniyat omiliga yo‘naltirilgan. Lingvomadaniyatshunoslikning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo‘lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi”².

N. Alefirenko lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflaydi:

- lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, u sintezlovchi xususiyatga ega;
- lingvokulturologiyaning asosiy e‘tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi;

¹ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. –С. 222.

² Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. –М.: Издательский центр «Академия», 2000.

- lingvokulturologiya tilshunoslik fanlariga kiradi, shuning uchun uning tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillari o‘qitish jarayonida amaliy foydalanish mumkin;
- lingvokulturologiya tadqiqotlarining asosiy yo‘nalishlari: a) lisoniy shaxs; b) til madaniy qadriyatlarning semiotik gavdalantirish tizimi hisoblanadi³.

Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy yo‘nalishlari.

Lingvomadaniyatshunoslikda bugungi kunga qadar bir qancha yo‘nalishlar shakllangan:

1. Muayyan ijtimoiy guruhlar, xalqning ko‘zga ko‘ringan davrdagi madaniy munosabatlari lingvokulturologiyasi, ya’ni aniq lingvokulturologik holatlarning tadqiq etilishi.

2. Xalqning muayyan davriga tegishli bo‘lgan lingvomadaniy o‘zgarishlarni o‘rganadigan diaxronik lingvokulturologiya.

3. O‘zaro aloqada bo‘lgan turli xalqlarning lingvomadaniy ko‘rinishlarini tadqiq qiladigan qiyosiy lingvokulturologiya.

4. Chog‘ishtirma lingvokulturologiya. U endi rivojlanishga boshlagan bo‘lib, ayrim tadqiqotlarda o‘z aksini topgan. Masalan, M.K. Golovanivskaya “Rus tili sohibi nuqtayi nazaridan fransuz mentaliteti” nomli tadqiqotida fransuz mentaliteti xususiyatlarini rus tili va madaniyati sohibining nuqtayi nazaridan o‘rgangan. Tahlil materialli sifatida rus va fransuz tillaridagi taqdir, xavf, omad, jon, vijdon, fikr, g‘oya va h.k. mavhum otlar xizmat qilgan.

5. Geografik lug‘atlar (qarang: Amerikana. Англо-русский лингвострановедческий словарь / Под ред. Н.В.Чернова. - Смоленск, 1996; Мальцева Д. Г. Германия: страна и язык: Лингвострановедческий словарь. - М., 1998; Муравлева Н.В. Австрия: Лингвострановедческий словарь. - М., 1997 va h.k.)ni tuzish bilan shug‘ullanadigan lingvomadaniy leksikografiya.

Qayd qilinganlar orasida oxirgi yo‘nalishning faol rivojlanganligini ko‘rish mumkin. Masalan, D. G. Malsevaning lug‘ati 25 mavzuiy bo‘limni o‘z ichiga

³ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультуроология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 21.

oladi. Ularda Germaniyaning geografik realiyalari, iqlimi, o‘simlik va hayvonot dunyosi, tarixi, urf-odatlar, an‘analari, afsonalari, aforizmlari, turli bayram va marosimlari, diniy aqidalari, pul birligi, o‘lchov birligi, sanoati, savdosi, fan va texnikasi, san‘ati, ta‘limi, milliy taomlari, me‘moriy obidalari, milliy xarakteri va h.k. ni ifodalaydigan til birliklari aks etgan. Bunday lug‘atlar asosida til va madaniyatning o‘zaro aloqasini atroflicha o‘rganish mumkin.

Lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalarni tadqiq etilganini ko‘rish mumkin: 1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda miqlar, xalq og‘zaki ijodiga xos janrlar tili o‘rganilgan; 2) muayyan uslubda yozilgan asardagi lingvomadaniy konseptning ifodalanishi tadqiqi. Bunda asosan badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan; 3) qiyosiy yo‘nalishdagi tadqiqotlar. Bunda ko‘proq rus tilidagi birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan; 4) lingvokulturologiyaning pedagogika fani bilan bog‘liq jihatlari. Bunda ijtimoiy fanlarda o‘quvchi va talabalarga lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish maqsad qilib olingan.

O‘zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar oxirgi o‘n yilliklarda paydo bo‘la boshladi. Jumladan, Z.I.Soliyevaning nomzodlik ishida o‘zbek va ingliz tillaridagi sentensiya, ya‘ni axloqiy-ta‘limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlari yoritilgan⁴. R.S.Ibragimovaning nomzodlik dissertatsiyasida *ayol* konseptining o‘zbek va fransuz tillarida ifodalanish yo‘llari tadqiq etilgan⁵. D. Xudoyberganovaning “Matnning antroposentrik tadqiqi” nomli monografiyasining alohida bobi o‘zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan⁶. Shuningdek, professor N.

⁴ Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика предложения в английском и узбекском языках: Автореф. дисс...канд.филол.наук. – Ташкент, 2010. –С.25.

⁵ Ибрагимова Р.С. Француз ва ўзбек тилларида АЁЛ концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фанлар номзоди... дис.автореф. –Тошкент, 2012.

⁶ Худойберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013.

Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” nomli maqolasida lingvokulturologiyaning mohiyati va bu sohadagi muammolar ko‘rsatib berilgan⁷.

Lingvomadaniyatshunoslik maktablari. XX asrning oxiriga kelib Moskvada to‘rtta lingvokulturologik maktab yuzaga keldi:

1. Yu.Yu. Stepanov maktabining maqsadi madaniyatning davomiyligini diaxron nuqtayi nazardan tasvirlashdir. Yo‘nalish turli davrlarda yaratilgan matnlar yordamida, ya’ni tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi sifatida ish ko‘radi.

2. N.D. Arutyunova maktabi turli xalqlar va davrlarga oid matnlardagi umummadaniy terminlarni tadqiq etadi. Mazkur madaniy terminlar ham tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi nuqtayi nazaridan o‘rganiladi.

3. V.N. Teliya maktabi Rossiyada va xorijda frazeologizmlarning lingvokulturologik tahlil qilish bilan tanilgan. V.N.Teliya va uning shogirdlari lisoniy mohiyatlarni jonli til egasining refleksi nuqtayi nazaridan tadqiq qilishadi. Ya’ni bu madaniyat semantikasini bevosita til va madaniyat subyekti orqali egallashga qaratilgan yo‘nalishdir.

4. V.V. Vorobyev, V. M. Shaklein maktabi. Ular Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarning ta’limotlarini rivojlantirishdi.

Shunday qilib, lingvokulturologiya jonli milliy tilda va til jarayonlarida namoyon bo‘ladigan moddiy va ma’naviy madaniyatni o‘rganadigan ijtimoiy fandır. U tilni madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi va namoyon bo‘lishidek eng muhim vazifasini belgilab beradi.

Lingvomadaniyatshunoslikning tadqiqot obyekti va predmeti.

Tadqiqotning obyekti deganda borliqning ayrim sohasidagi o‘zaro aloqadagi jarayonlar, hodisalar majmuyi, tadqiqotning predmeti deganda esa o‘ziga xos xususiyatga, jarayonga va mezonlarga ega bo‘lgan obyektning ayrim qismi tushuniladi. Masalan, barcha ijtimoiy fanlar uchun umumiy obyekt inson, ularning predmeti insonning muayyan tomoni va faoliyati hisoblanadi.

⁷ Махмудов Н. “Тилининг мукамал тадқиқи йўллари излаб...”// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 3-16.

Lingvomadaniyatshunoslikning **obyekti** – madaniyat va tilning o‘zaro aloqasi, o‘zaro ta‘sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir.

Lingvomadaniyatshunoslik tilni madaniyatning fenomeni, madaniyatni tashuvchisi sifatida o‘rganadi. Madaniyatni tildan foydalanuvchi inson yaratadi. Lingvomadaniyatshunoslikning obyekti lingvistiki va kulturologiya, etnografiya va psixolingvistika singari qator fundamental fanlarning kesishmasida joylashadi⁸.

Lingvomadaniyatshunoslikning obyekti haqida ba‘zi munozarali fikrlar ham yo‘q emas. Jumladan, V.N.Teliyaning fikricha, lingvokulturologiya til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini o‘rganadi. V.A.Maslovaga ko‘ra, bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan o‘rganadi. Bundan tashqari, V.N.Teliya lingvokulturologiya obyekti umuminsoniy xarakterga ega bo‘lishini ta‘kidlagan bo‘lsa, V.A.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik xususiyatlari alohida o‘rganilishi lozimligini uqtiradi⁹.

Lingvomadaniyatshunoslikning **predmeti** – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma‘no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi. Bunda muayyan lingvokulturologik birlik bir paytning o‘zida bir qancha semiotik tizimlarga tegishli bo‘lishi mumkin: ma‘lum bir odat frazeologizmga, maqolga, matalga aylanishi mumkin.

Tadqiqot obyektining vaziyatidan kelib chiqqan holda, uning alohida lingvokulturologik birliklardan tashkil topgan bir qancha predmetlarini ko‘rsatish mumkin.

1. *Muqobilsiz leksika va lakunalar.* Har qanday til yoki dialektida boshqa tilga bir so‘z bilan tarjima qilib bo‘lmaydigan so‘zlar mavjud bo‘ladi. Bunday so‘zlarga muqobilsiz leksika deyiladi. Muqobilsiz leksika muayyan xalq

⁸ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.35-36.

⁹ Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение: учебное пособие. –М.: Флинта, 2011.

madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. U ko‘pincha mahalliy xalqqa xos pul, masofa-uzunlik birliklari, ro‘zg‘or ashyolari, kiyim-kechak, yegulik-ichkilik va h.k. tushunchalarni anglatadigan so‘zlardan tarkib topadi. Muqobilsiz leksika boshqa tilga o‘zlashtirilganda ularga ekzotik leksika (ekzotizmlar) deyiladi. Ekzotizmlar va etnografizmlar o‘zga madaniyatning ramzi sanaladi. Jumladan, *spiker, kriket, shilling* – Angliya; *yaylov, qishloq, ariq, dehqon, cho‘l* – O‘rta Osiyo; *sakura, geysha, ikebana, sake* – yapon madaniyatining belgilarini assotsiatsiyalaydi. O‘zbek madaniyatining belgilarini *palov, patir, sumalak, ko‘rpacha, belbog‘ (belida belbog‘i bor), do‘ppi (do‘ppisi osmonda, do‘ppi tor)* va h.k. so‘zlarda ko‘rish mumkin.

Muqobilsiz leksikani boshqa tilga tarjima qilib berish o‘zini oqlamaydi. Shuning uchun uni transliteratsiya yo‘li bilan talqin etish maqsadga muvofiqdir. “Amerika Qo‘shma Shtatlari “dollar”ining, ingliz “funt sterling”ining, nemis “marka”siyu hind “rupiya”sining, afg‘on “afg‘oniy”sining transliteratsiya qilinmasdan, o‘zbek “so‘m”i bilan almashtirib qo‘yilishi, AQSh “brendi”si, ingliz “viski”si, nemis “shnapse”sining rus “vodka”si orqali talqin etilishi ingliz boshiga “shlyapa” o‘rniga o‘zbek “do‘ppi”sini, egniga “palto” yoki “plashch” o‘rniga “to‘n” yoki “yaktak” kiygizib qo‘yish bilan baravar”¹⁰.

Bir tildagi so‘z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o‘rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi. Lakunalar (lot. *lacuna* – bo‘shliq, chuqurlik, cho‘nqir joy) – matnda bo‘sh qolgan, tushib qolgan joy, “tilning semantik xaritasidagi oq dog‘lar”dir¹¹. Muqobilsiz leksika singari lakunalar ham tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida “yurist, advokat” ma’nosini anglatgan *lawyer* so‘zidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* “vakil”, *barrister* “oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo‘lgan advokat”, *solicitor* “mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega”, *counsel* “yuriskonsult”, *counsellor* “maslahatchi”,

¹⁰ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 93.

¹¹ Степанов Ю.С. Французская стилистика. –М., 1965. –С. 120.

advocate “oliy darajadagi advokat” (Великобритания, 1978). O‘zbek va rus tillarida qayd qilingan ifodalarga faqat bir *advokat* so‘ziga muqobil bo‘ladi.

2. *Mifologiyalashtirilgan til birliklari*. Bular arxetiplar va mifologemalar, udumlar va rivoyatlar, taomillar va urf-odatlar sanaladi. Har bir aniq frazeologizmدا butun boshli bir mif emas, balki mifologema aks etadi. *Mifologema* – bu mifning “bosh qahramoni”, uning muhim personaji yoki vaziyati bo‘lishi va u mifdan mifga o‘tishi mumkin. Mifning asosida odatda arxetip yotadi. *Arxetip* – individlar ongida paydo bo‘ladigan va madaniyatda tarqaladigan turg‘un obraz. Arxetip tushunchasi K.G.Yung tomonidan 1919-yilda e‘lon qilingan «ИНСТИНКТ И БЕССОЗНАТЕЛЬНОЕ» maqolasida muomalaga kiritilgan. K. G. Yungga ko‘ra, barcha odamlarda tush, miflar, ertak va afsonalarda paydo bo‘ladigan ayrim umumiy ramzlar – arxetiplarni g‘ayriixtiyoriy shakllantiradigan tug‘ma qobiliyat bo‘ladi. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan «kollektiv g‘ayriixtiyoriylik» ifodalanadi. K.Yung genetik nazariya doirasida arxetipning mifologiya bilan chambarchas bog‘liqligini belgilaydi. Binobarin, mifologiya arxetiplarning omboridir¹².

O‘zbek kundalik turmushida non muhim ozuqa hisoblanadi. Xalqimiz nonni azaldan hurmat qiladi, hamma narsadan afzal, aziz va muqaddas biladi. Ota-bobolardan qolib kelayotgan udum, an’anaga binoan, hatto nonni teskari tishlamaydilar, nonning ustiga boshqa narsalarni qo‘ymaydilar, nonni ustidan hatlab o‘tmaydilar, agar non qo‘ldan yerga tushib ketsa, darhol uni olib, uch marta o‘pib, peshanalariga suradilar, non ushoqni dasturxon ustida ko‘rsalar barmoqni ho‘llab, ushoq ustiga bosib, yeb qo‘yadilar. Nonga hurmat-ehtirom bilan munosabatda bo‘lish bolalarga yoshlikdan o‘rgatiladi, ularga nonning ushog‘ini yerdan yig‘ib olish, uni e‘zozlash va oyoq osti qilmaslik zarurligi uqtiriladi. Biron o‘zbek yo‘lga chiqsa, albatta, o‘zi bilan birga non oladi. Shunga ko‘ra, tarkibida *non* komponenti ishtirok etgan *non yemoq*, *noni butun*, *noni*

¹² Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.37.

yarimta bo'ldi, non ursin singari frazeologizmlarning asosida *non* arxetipi hayot, tirikchilik, rizq-ro'z, to'kin-sochinlik ramzi sifatida keladi. *Non* arxetipi, binobarin, nonni peshana teri bilan topilishi, uni halolab yeyilishi Muqaddas kitoblardan boshlab (“Sen yerdan olingansan va yerga qaytguningga qadar peshana teri bilan non yeb yurasan”. Ibtido 3. 620b.), o'zbek xalq dostonlarida, ertaklarida, rivoyatlarida va h.k.da uqtirilgan.

3. *Tilning paremiologik (maqol va matallar) fondi.* Tilning paremiologik fondini xalq durdonalaridan tuzilgan va uning madaniyatidan mustahkam o'rin olgan javohir sandig'i deyish mumkin. Ma'lumki, maqol va matallar folklorshunoslikda janr matnlari sifatida keng o'rganilgan. Ularni tilshunoslikda, xususan, lingvokulturologiyada o'rganish endi boshlanmoqda. Pragmatik nuqtayi nazardan maqollar turli maqsadlarda, jumladan, ayni maqol kesatish, yupatish, o'git berish, maslahat berish, saboq berish, ogohlantirish, tahdid qilish va h.k. qo'llanishi mumkin. Biroq har qanday maqol va matal ham lingvokulturologik tadqiqotlarning predmeti bo'lavermaydi. Bu o'rinda faqat muayyan xalq yoki etnosning tarixi, madaniyati, turmushi, ma'naviyati va h.k. bilan chambarchas bog'liq bo'lgan maqol va matallar o'rganilishi lozim bo'ladi. Masalan, Andijonda mehmon kelgan xonadonga hurmat yuzasidan qo'shnilar dasturxon chiqazishadi. Shuningdek, o'zbek xonadonlarida qo'shnilar o'rtadagi devorning biror yeridan teshik ochib qo'yishadi. Bu teshik orqali bir-birlaridan hol-ahvol so'rashadi, tansiq ovqat qilganlarida biron idishda shu ovqatdan uzatishadi. *Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan* maqoli ana shu odatning ta'siri tufayli yuzaga kelgan. Ba'zan muayyan bir tilning realiyalari ana shu tilning maqollarida ham o'z aksini topib majoziy ma'no kasb etadi. Masalan, *Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar* maqolida o'zbek milliy kiyim-kechaklarining atributi bo'lgan do'ppi realiyasi ishtirok etgan. Mazkur maqol: “Kishi uchun eng zarur narsa, eng katta boylik – tanisog'lik. Sog'lik bo'lsa, boshqa hamma narsani topish mumkin, ammo hech bir narsa bilan sog'likni topib bo'lmaydi” degan ma'noni ifodalash uchun qo'llaniladi.

4. *Tilning frazeologik fondi* xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbayi sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miqlari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlarini, ma'naviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Masalan, *ko'rpasiga qarab oyoq uzatmoq* "imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq", *tanobini tortmoq* "faoliyat doirasini, imkoniyatini cheklab qo'yimoq", *to'ydani ilgari nog'ora qoqmoq* "ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirmoq", *to'nini teskari kiyib olmoq* "o'chakishgan holda qaysarlik qilmoq", *xamir uchidan patir* "katta ko'p narsadan boshlang'ich va kichik bir qism", *xirmon ko'tarmoq* "ekin-tikinni yig'ib, hosil me'yorini hisob-kitob qilmoq", *Xo'ja ko'rsinga* "shunchaki nomigagina", *Xizrni yo'qlasam bo'lar ekan* "kimnidir ko'rish istagi qo'qisdan ro'yobga chiqqanda aytiladigan ibora". Biron tilning o'zigagina xos bo'lgan hisob so'zlari qolipining frazeologizmlarga ko'chganini ko'rish mumkin. Masalan, "juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan" ma'nosidagi *bir tutam* (*Bir tutam* qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas uzoq ko'rindi), "qittak, ozgina" ma'nosidagi *bir chimdim* (*Hazil-huzul, bir chimdim* suhbatdan so'ng Mirhaydar va O'ktam paxta dalasiga yo'l oldilar), "jindak, qittak, juda oz" ma'nosidagi *bir shingil* (*Qani, shunaqa bemaza hazildan bir shingil* ashula yaxshi), "juda yosh, deyarli go'dak" ma'nosidagi *bir qarich* (*Bir qarichligimdan* yetim qolib, amakining xizmatida o'tib ketganman) singari frazeologizmlar shular jumlasidandir.

5. *O'xshatishlar, ramzlar, stereotiplar*. O'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi: 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi.

Turli lingvomadaniyatlarda muayyan bir narsaning, masalan, hayvonning turg'un o'xshatish etaloni sifatida qo'llanishini kuzatish mumkin. Masalan,

aksariyat tillarda tulki ayyorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik ramzi, etaloni sifatida faol ishlatiladi: *tulkiday ayyor*, *хитрый как лиса* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you chorom* (koreyscha). Yoki o'zbek tilining o'ziga xos o'xshatishlari sifatida *qo'ydek yuvosh*, *arvohday ozg'in*, *moldek ovqat yeydi* va h.k. ni ko'rsatish mumkin.

Mazkur o'xshatish etalonlari milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy tasavvurlarga ko'ra taqqoslash, qiyoslash natijasida shakllangan. Etalonlar dunyoning obrazli qiyoslanishidir. Tilda etalonlar ko'pincha turg'un qiyoslamalar ko'rinishida mavjud bo'ladi, shunga qaramay, insonning dunyoni taqqoslashdagi har qanday tasavvuri ham etalon bo'lishi mumkin.

Xullas, o'xshatish etalonlari predmetlar, obyektlar va hodisalarning xususiyatini, sifatini qiyoslaydigan mohiyatdir.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz – belgi bilan o'xshash tushuncha (tillarni sun'iy formallashtirishda); 2) hayotni san'at vositasida obrazli o'rganishning o'ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san'at falsafasida); 3) muayyan madaniy obyekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi bo'lib, uning dastlabki mazmunidan boshqa mazmun uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.). Lingvomadaniyatshunoslikni ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Masalan, turli madaniyatlarda *kaptar* – tinchlik ramzi, nasroniylikda Muqaddas ruh ramzi, *yarim oy* – Islom ramzi, *Xoch* – nasroniylik ramzi sanaladi. Daraxt, gul, o'simliklar ham ramz sifatida qo'llaniladi. Jumladan, xrizantema Xitoyda o'lim, qabriston tushunchalarini assotsiatsiyalaydi. Yoki qirqquloq yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash, ruslar uchun esa o'lim, qabriston belgisi hisoblanadi. Ranglardan ham ramz sifatida keng foydalaniladi. Aksariyat xalqlarda oq – yaxshilik, qora esa – yovuzlikni anglatadi, afrikaliklar uchun har ikkala rang ham neytral mazmun kasb etadi.

Sterotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixolingvistlarning ham tadqiqotlarida o'rganiladi. Qayd qilingan fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatini o'z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. Shunga ko'ra, stereotiplar ijtimoiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. ga ajratiladi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy stereotiplar biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, nemislar tartibliligi, yaponlar sermulozamatligi, turklar hissiyotlilik, qozoqlar qaysarligi, o'zbeklar mehmondo'stligi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

Xullas, stereotip madaniyat vakillarining tafakkuri va tili uchun xarakterli bo'lib, u madaniyatning vakili va uning o'ziga xos sinchidir. Shuning uchun ham stereotip madaniyatlararo muloqotda shaxsning tayanchi vazifasini o'taydi.

6. *Metaforalar va obrazlar*. Tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko'rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog'lashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo'lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

Obraz – so'z bilan madaniyatning bog'liqligi haqida asosiy ma'lumot beruvchi muhim lisoniy mohiyat sanaladi. Obrazlilik deganda til birliklarining borliqdagi predmet va hodisalar haqida ko'rish va hissiy tasavvurlarni hosil qilish qobiliyati tushuniladi.

S. M. Mezeninning qayd qilishicha, obrazlilikning har qanday shakli, hoh u nutqiy, hoh u lisoniy bo'lsin o'zining mantiqiy strukturasi uchta komponentga ega bo'ladi: 1) referent, tasvirlanuvchi predmetni gnoseologik tushuncha bilan

o‘zaro aloqadorligi; 2) agent, ya’ni tasvirlangan predmet; 3) asos, ya’ni predmet va uning tasviridagi umumiy xususiyat.

Xullas, obrazlilik ongimizda “suratlar”ni gavdalantiradigan qobiliyatni hosil qiladigan til birliklarining real xususiyatidir.

7. *Tillarning stilistik qatlami.* Turli tillarning stilistik qatlami, u yoki bu tilning qaysi shaklda namoyon bo‘lishi ham lingvokulturologiyaning tadqiqot predmeti sanaladi. Shunday tillar bor-ki, ularda kuchli dialektik qatlam mavjud bo‘lsa, boshqalarida dialektik farqlar deyarli sezilmaydi. Yana shunday tillar mavjudki, ularda stilistik differentsiatsiya endigina boshlangan bo‘lsa, boshqalarida aksincha, bu differentsiatsiya chuqur va ko‘p qirrali bo‘ladi. Adabiy til va noadabiy til shakllari o‘rtasida o‘zaro aloqaning mavjudligi jamiyat madaniy tarixining barcha rivojlanish bosqichlari, xususan, uning yozuvlari, adabiyotlari, maktablari tarixi, uning dunyoqarashi, madaniy-g‘oyaviy simpatiyalari va h.k. bilan belgilanadi.

8. *Nutqiy muomala,* shuningdek, nominativ, grammatik va stilistik birliklarda mustahkamlangan har qanday muomala lingvokulturologiyaning maxsus tadqiqot predmeti bo‘la oladi.

A. A. Leontev shunday yozgan: “Nutqiy muloqotning milliy-madaniy xususiyati bizning tasavvurimizda mazkur milliy-madaniy jamoaga xos bo‘lgan tuzilishdagi farqlar, muloqot jarayonlarining funksiyalari va usullariga bavosita bog‘liq bo‘lgan omillar tizimidan tashkil topgan bo‘ladi. Ushbu omillar jarayonga turli darajada “qo‘shiladi”, ularning tuzilishi va o‘zi farqli tabiatga ega bo‘lsa-da, jarayon ichida ular, avvalo, lisoniy, psixolingvistik va umumpsixologik omillar bilan o‘zaro aloqada bo‘ladi”.¹³ A. A. Leontev mazkur omillarni quyidagilarga ajratgan: 1) madaniy an’analar bilan bog‘liq omillar (muloqotning ijozat berilgan va taqiqlangan turlari, shuningdek, muloqotning stereotip holatlari); (Men–Sen – U– grammatika); 2) ijtimoiy holat va muloqotning ijtimoiy funksiyalari bilan bog‘liq omillar (muloqotning funksional til osti va etiket shakllari); 3) tor

¹³ Леонтьев А. А. Психология общения. –Тарту, 1976. - С. 9-10. 46.

ma'nodagi etnopsixologiya, ya'ni psixik jarayonlar vositasida kechadigan xususiyatlar va turli faoliyat turlari bilan bog'liq omillar; 4) denotatsiyaning xususiyati bilan bog'liq omillar; 5) mazkur jamoaning til xususiyatlari (stereotiplar, obrazlar, qiyoslash va h.k.) bilan aniqlanadigan omillar.

Tadqiqotlar natijasida har qanday madaniyatda insonlar muomalasining tipik holatlarda inson o'zining ijtimoiy roliga (boshliq-xodim, er-xotin, ota-o'g'il, o'qituvchi-o'quvchi va h.k.) mos ravishda o'zini qanday tutishi lozimligi haqidagi tasavvurlari bilan boshqarilishi aniqlangan.

9. *Nutq etiketi* – insonlarning rasmiy va norasmiy vaziyatlardagi o'zaro muloqotida ularning ijtimoiy va psixologik roliga mos ravishda amal qilinadigan ijtimoiy va madaniy o'ziga xos nutqiy muomala qoidalari. Nutq etiketi – bu “ijtimoiy silliqlangan” hudud, muloqotning milliy-madaniy komponenti. Masalan, sud jarayonida sudya bilan guvohning muloqoti bu shaxslarning suddan tashqaridagi muloqotiga nisbatan o'ta rasmiy til vositalarining qo'llanishi bilan farqlanadi.

Xullas, lingvokulturologiya jonli kommunikativ jarayonlarni – xalqning madaniyati va mentaliteti, ya'ni uning ongi, shuuri, ommaviy an'analari, urf-odatlar va h.k. bilan bog'liq til ifodalarining qo'llanilishini tadqiq etadi.

Lingvokulturologiyaning metodlari.

Lingvokulturologiyaning metodlari til va madaniyatning o'zaro aloqasini tahlil qilishda foydalanadigan tahliliy amallar va tadbirlar yig'indisidir. Lingvokulturologiya fanning integrativ, ya'ni kulturologiya, tilshunoslik, etnolingvistika va madaniy antropologiya tadqiqotlari natijalarini o'zida mujassamlashtirgan sohasi bo'lgani uchun ham unda “til va madaniyat” markazi atrofida to'plangan qator bilish metodlari va yo'nalishlari qo'llaniladi. Lingvokulturologik tahlil jarayonlarida kulturologiya va tilshunoslik metodlari tanlab qo'llaniladi.

Har qanday ilmiy tadqiqotning aniq metodi o'zining qo'llanish chegarasiga ega. Biroq o'zaro aloqada bo'lgan til va madaniyat shunchalik ko'p qirraliki,

ularning tabiati, funksiyalari va genezisini bir metod vositasida bilish mumkin emas. Shuning uchun ham bu sohada bir-birini to'ldiruvchi qator metodlarning qo'llanilishi g'oyat tabiiydir¹⁴.

Lingvokulturologiyada lingvistik, kulturologik, sotsiologik (kontent-tahlil, freym tahlil metodika), etnografik (tasvirlash, tasniflash va h.k.) metodlarni qo'llash mumkin. Mazkur metodlar turli tamoyillari va tahlillari bilan bir-birini o'zaro to'ldirib, lingvokulturologiyaga murakkab obyekt bo'lgan til va madaniyatning o'zaro munosabatini tadqiq etish imkonini beradi.

Til va madaniyatning o'zaro munosabatini o'rganish uchun J. Lakoff *metaforalarni tahlil qilish apparatini* taklif qiladi. Chunonchi, metaforalarning kognitiv nazariyasi nima uchun chet tillaridagi ba'zi iboralar oson tushuniladi, hatto ular o'zlashtiriladi, boshqalarini esa tushunish qiyin ekanligini izohlab beradi. Ushbu metod qiyoslanilayotgan tillar orasidagi kognitiv nomuvofiqlikni aniqlashga yordam beradi. Bunday farqlar tasodifiy bo'lmaydi, ular u yoki bu xalq tomonidan dunyo hodisalarini o'ziga xos tarzda tushunilishidan dalolat beradi.

V. N. Teliya lingvokulturologik tasvir uchun ma'noning *makrokomponent modelini* taklif qiladi. Mazkur model informatsiyaning quyidagi yetti blokini o'z ichiga oladi: *presuppozitsiya, denotatsiya, ratsional baho, belgining motivatsion asosi, emotsional va emotiv baholar* haqidagi ma'lumotlar, shuningdek, belgini qo'llash sharoitlari bahosi. Har bir blok mental strukturalarni qayta ishlash amallarini ko'rsatuvchi kognitiv operator tomonidan kiritiladi¹⁵.

Tadqiqotchilar tomonidan lingvokulturologik tasvirda psixosotsiokulturologik eksperimentdan keng foydalanish va matnlarni lingvokulturologik tahlil qilish ham tavsiya qilinadi.

¹⁴ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.34.

¹⁵ Кўрсатилган асар, 35-бет.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Til va madaniyatning o‘zaro munosabatini o‘rganish uchun J. Lakoff nimalarni taklif qiladi?
2. V. N. Teliya lingvokulturologik tasvir uchun ma’noning makrokomponent modelini taklif qiladi. Mazkur modelning xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Turli tillarning stilistik qatlami, u yoki bu tilning qaysi shaklda namoyon bo‘lishi ham lingvokulturologiyaning tadqiqot predmeti sanaladi. Shuning bunday tadqiqot predmetlaridan yana qaysilarni bilasiz?
4. Diaxron lingvokulturologiya nimani o‘rganadi?
5. O‘zaro aloqada bo‘lgan turli xalqlarning lingvomadaniy ko‘rinishlarini lingvokulturologiyaning qaysi yo‘nalishi tadqiq qiladi?
6. Yu.Yu. Stepanov maktabining maqsadi nimadan iborat?
7. N.D. Arutyunova maktabining maqsadi nimadan iborat?
8. V.N. Teliya maktabining maqsadi nimadan iborat?
9. Lingvomadaniyatshunoslikning predmeti nimadan iborat?
10. Qanday so‘zlarga muqobilsiz leksika deyiladi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Usmanova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik. Darslik - Toshkent, 2019. – 245b.
2. Худойберганава Д. Лингвокультуроология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. – 41 б.
3. Маслова В. А. Лингвокультуроология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М.: «Академия», 2001.
4. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультуроология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010.
5. Маҳмудов.Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 176 б.

6. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.

2-MAVZU: LINGVOMADANIY BIRLIKLAR VA ULARNING MOHIYATI

REJA:

1. *Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy terminlari.*
2. *Lingvomadaniy konsept*
3. *Lingvomadaniy birliklarning tahlili*

Tayanch soʻzlar: *madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept, madaniy meros, madaniy anʼana, madaniy jarayon, madaniy makon, lingvomadaniy paradigma, mentallik, mentalitet, madaniyat tili, submadaniyat, madaniy konnotatsiya, lingvomadaniy konsept.*

Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy terminlari.

Lingvomadaniyatshunoslik maxsus fan sohasi sifatida zamonaviy tilshunoslikda bir qancha sermahsul tushunchalarni keltirib chiqardi: lingvokulturema, madaniyat tili, madaniy matn, madaniyat konsepti, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, madaniy universalisa, madaniy salohiyat, madaniy meros, madaniy anʼanalar, madaniy jarayon, madaniy koʻrsatmalar va h.k. Shuningdek, lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy apparatiga mentalitet, mentallik, taomil, rasm-rusumlar, madaniyat doirasi, madaniyat turi, tamaddun, majusiylik va boshqalar kiradi.

Mazkur tushunchalardan eng muhimlari madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept va madaniy konnotatsiya boʻlib, ular madaniy informatsiyaning til birliklari vositasida koʻrsata oladi.

Madaniy sema – soʻzga nisbatan kichikroq va universalroq boʻlgan semantik birliklar, semantik belgilar. Masalan, *palov, doʻppi, oʻchoq* soʻzlaridagi quyidagi madaniy semalarni ajratish mumkin: *palov* – guruch, sabzi, goʻsht,

piyoz va yog‘ solib tayyorlanadigan o‘zbek milliy taomi; *do‘ppi* – avra-astarli, ko‘pincha qavima, pilta urilgan to‘garak yoki to‘rtburchak shakldagi o‘zbeklarning milliy bosh kiyimi; *o‘choq* – ichiga o‘t yoqiladigan, ovqat pishirish uchun ustiga qozon o‘rnatiladigan qurilma.

Madaniy fon – ijtimoiy hayot va tarixiy hodisalarni ifodalaydigan nominativ birliklarning (so‘zlar va frazeologizmlarning) tavsifi. Masalan, *Daqqiyunusdan qolgan / Odam atodan qolgan* “juda eski, qadimgi”, *jamalak o‘rtoq* “bolalikdagi dugona”, *qizil* (Oktabr inqilobi, sho‘ro tuzumi, armiyasiga oidlikni bildiradigan so‘z sifatida qo‘llangan).

Yuqorida qayd qilingan madaniy informatsiyaning ikki turi denotatda mavjud bo‘lib, lingvomamlakatshunoslikda yaxshi o‘rganilgan.

Madaniy konsept – mavhum tushunchalarning nomlari bo‘lgani uchun bu yerda madaniy informatsiya signifikatga, ya’ni tushuncha yadrosiga biriktiriladi.

Madaniy meros – madaniyat uchun ahamiyatli bo‘lgan madaniy boyliklarni, informatsiyalarning berilishi.

Madaniy an’analar – ijtimoiy va madaniy merosning qimmatli unsurlari majmuyi.

Madaniy jarayon – madaniyat hodisalari tizimiga aloqador bo‘lgan unsurlarning o‘zaro ta’siri.

Madaniy makon – madaniyat vakillari ongidagi madaniyatning mavjud bo‘lish shakllari. Madaniy makon kognitiv makon (individual va jamoaviy) bilan munosabatda bo‘ladi, chunki u mazkur madaniy-milliy jamiyatning barcha vakillari, barcha individual va jamoaviy makonlar majmuyi bilan shakllanadi. Masalan, rus madaniy makoni, ingliz madaniy makoni va h.k.

Lingvomadaniy paradigma – bu dunyoqarashning etnik, ijtimoiy, tarixiy, ilmiy va h.k. o‘zaro aloqadorlikdagi kategoriyalarini aks ettiradigan til shakllarining majmuyi. Lingvomadaniy paradigma konseptlarni, kategorial so‘zlarni va shu kabilarni birlashtiradi. Til shakllari paradigmaning asosi hisoblanadi.

Madaniy an'ana – jamiyatda to'planadigan va qayta tiklanadigan ijtimoiy stereotiplashgan guruhlar tajribasini ifodalaydigan integral hodisa.

Madaniy fond –u yoki bu madaniyat vakilining bilimlari majmuyi, uning milliy va jahon madaniyati sohasidagi ayrim qarashi. Biroq bu shaxsning mulki emas, balki mazkur madaniyatga talluqli bo'lgan o'sha asosiy birliklarning majmuyidir.

Mentallik – milliy xarakterning intellektual, ma'naviy va iroda xususiyatlarini o'zida birlashtiradigan, ona tili kategoriyalari va shakllaridagi dunyoqarashning ko'rinishi. Mentallikning birligi mazkur madaniyatning konsepti hisoblanadi. A. Ya. Gurevichga ko'ra, mentallik – dunyoni ko'rish yo'li, u g'oya bilan o'xshamaydi. Mentallik falsafiy, ilmiy yoki estetik tizimlar emas, u fikr emotsiyadan qismlarga ajralmagan jamiyat tafakkurining darajasi. Xalq mentalligi tilning muhim konseptlarida dolzarblashadi.

Mentalitet – (nem. mentalität < lot. mens, mentis – aql, idrok) jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, madaniy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlardagi aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati. Mentalitet – xalq mentalligini, uning aqliy va ruhiy quvvatining ichki tuzilishini va differentsiatsiyasini aks ettiradigan kategoriya. Mentalitetlar turli masshtablardagi lingvomadaniy jamoalarning psixolingvo-intellektlarini namoyon qiladi. Ilmiy adabiyotlarda qayd qilinishicha (Yu.D.Apresyan, Ye.S.Yakovleva, O.A.Kornilov), *mentalitet* termini ositida ijtimoiy-madaniy, lisoniy, geografik va boshqa omillarga bog'liq bo'lgan chuqur aqliy tuzulish tushuniladi. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning o'ziga xos an'analari, rasm-rusmlari, urf-odatlarini, diniy e'tiqod va irimlarini ham qamrab oladi.

Madaniyat tili – mavjud bo'lgan yoki qaytadan hosil bo'lgan tasavvurlar, tushunchalar, obrazlar va boshqa ma'naviy konstruksiyalar tuzilishining belgilar va ularning munosabatlari tizimi vositasida shakllanishi.

Submadaniyat – ikkinchi darajali, tobe madaniyat tizimi (masalan, yoshlar submadaniyati va h.k.).

Madaniy konnotatsiya – madaniyat kategoriyalaridagi denotativ yoki majoziy-motivlashgan ma’no jihatlarining talqini.

Lingvomadaniy konsept .Rus tilshunosligida *konsept* tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. S. Askoldovning qarashicha, konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko‘ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi. Lisoniy makonda mavjud bo‘lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o‘ziga xosligini belgilaydi¹⁶. XX asrning birinchi choragida konsept haqida mulohazalarga tanqidiy yondashiladi. Faqat 80-yillarga kelib, bu terminga ehtiyoj qayta paydo bo‘ladi. Yu. S. Stepanov o‘zining tadqiqotlarida mental shakllanishning mohiyatini ochishga harakat qilib, *konsept* so‘zining etimologiyasiga murojaat qiladi. *Konsept* lotin tilidagi *conceptus* – “tushuncha” so‘zining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko‘rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba’zan unga ta’sir ko‘rsatadi. Inson o‘zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi¹⁷.

Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o‘zaro farqlanadi¹⁸. Ushbu termin tilshunoslikda o‘tgan asrning 80-yillariga qadar *tushuncha* so‘ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo‘lsa¹⁹, bugungi kunga kelib uning izohi *tushuncha* terminiga nisbatan kengayganini ko‘rish mumkin. Binobarin, N.Yu. Shvedova konseptni

¹⁶ Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267–280.

¹⁷ Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Академиче-ский проект, 2004.

¹⁸ Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественном литаратуре и в научном языке // Вопросы филологии. –Москва, 2001. -№ 1. –С. 35-47.

¹⁹ Демьянков В.З. Кўрсатилга мақола.

tushuncha ekanligini, bu tushuncha ortida esa ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, o'z tarixiy ildizlariga ega bo'lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini ta'kidlagan²⁰.

Prof. N. Mahmudov lingvokulturologiyada konseptning o'rganilishi xususida shunday yozadi: "Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunosliklarda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga yetish mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan"²¹.

Demak, konsept lingvokulturologiyada eng faol qo'llanuvchi birlik sanaladi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ifodalaydi. Masalan, *uy* konsepti o'zbek kishilarining tafakkurida quyidagicha assotsiatsiyalanadi:

- a) yashash joyi – bino – ko'p qavatli uy – hovli – xonadon – oila;
- b) katta, kichik, chiroyli, shinam, yorug', yangi, eski;
- v) mehribonlik uyi, dam olish uyi, madaniyat uyi.

Ko'chma ma'noli birliklarni yuzaga chiqaradi: *uy ichi* "oila a'zolari", *uyi buzilmoq* "er-xotinning ajralishi", *uyi kuymoq* "xonavayron bo'lmoq".

Lingvomadaniy konsept etnomadaniy xususiyatga ega bo'lgan va borliq haqidagi funksional ahamiyatga molik informatsiyani uzatadigan madaniyatning asosiy birligidir. U madaniy universalialarni ifodalaydi. Lingvomadaniy konsept tafakkurda mavjud bo'ladi, u o'zida kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmunni biriktiradi. Lingvomadaniy konsept barcha til egalari uchun

²⁰ Шведова Н.Ю. Избранные работы. –М., 2005. –С.603.

²¹ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари ни излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 9.

dunyoqarash modeli vazifasini o'taydi. Lingvomadaniy konsept milliy xarakterning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi madaniyat vositasi hisoblanadi.

Lingvomadaniyatshunoslikda madaniyat konseptlari alohida tadqiq etiladi. Madaniyatning asosiy konseptlari jamoaviy til ongida muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatning asosiy konseptlari deganda mavhum otlar, xususan, vijdon, taqdir, qismat, iroda, gunoh, qonun, erkinlik, ziyolilar, vatan va h.k. tushuniladi. Madaniyat konseptlarini A. Ya. Gurevich ikki guruhga: "fazoviy", falsafiy kategoriyalar, ya'ni madaniyatning universal kategoriyalari (vaqt, makon, sabab, o'zgarish, harakat) hamda ijtimoiy kategoriyalar, ya'ni madaniyat kategoriyalari (erkinlik, huquq, haqiqat, mehnat, boylik, mulk)ga ajratadi.

V. A. Maslova bunga yana bir guruhni – milliy madaniyat kategoriyasini ham ilova qiladi²². Konseptlarni tahlil qilish jarayonida har qanday tilda madaniy o'ziga xos konseptlarning ko'pligi aniqlangan. Masalan, *kartoshka* konsepti madaniy o'ziga xos konseptlardan biri hisoblanadi. Kartoshka ruslar uchun nochor ovqatlanish etaloni, buni *сидеть на одной картошке* frazeologizmi misolida ham ko'rish mumkin; beloruslar uchun odatiy milliy taom, ikkinchi non, muhim ozuqa hisoblanadi. Yoki *non* konseptini olsak, o'zbeklar uchun non muhim ozuqa etaloni hisoblansa, koreys, yapon, xitoy xalqlari uchun muhim ozuqa hisoblanmaydi. Ular uchun *guruch* asosiy ozuqa etaloni sanaladi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Lingvomadaniyatshunoslikka oid tushunchalar talqinini qanday izohlaysiz, fikringizni misollar yordamida dalillang.
2. Lingvomadaniy konseptning qanday xususiyatlari bor?
3. Lingvomadaniy birliklarning tahlili qay tarzda tashkil qilinadi, amaliy jihatlarini asoslang.
4. Madaniy sema nima?
5. Madaniy fon nima?

²² Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.51.

6. Mentallik nima?
7. Mentalitet nima?
8. Konsept tushunchasi kim tomonidan fanga kiritilgan?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Усманова Ш. Лингвокультурология. Дарслик - Тошкент, 2019. – 245 б.
2. Худойберганаева Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. – 41 б.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М.: «Академия», 2001.
4. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010.
5. Махмудов.Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 176 б.
6. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
7. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национальнокультурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – 24 с.

8.

3-MAVZU: METAFORA MADANIYAT KO'RSATKICHI SIFATIDA.

REJA:

1. *Metaforaning lingvomadaniy xususiyatlari*
2. *Ramzlarning lingvomadaniy tavsifi*
3. *Stereotiplarning qiyosiy lingvomadaniy tavsifi*

Tayanch soʻzlar: *metafora, obrazli-motivlashgan soʻz, tafakkur, madaniy belgi, ongning universalialari, hosila maʼno, milliy-madaniy dunyoqarash, maʼno referentlari, differensial-semantik metod, evfemizm, disfemizm, tabu, etnografik tabu, lingvistik tabu, ramz, timsol, belgi, semiotika, folklor ramzlari, kodlashgan ismlar, hayvon ramzlari, totem, mifologiya, qush ramzlari, daraxt va oʻsimlik ramzlari, ranglarning ramzlari, raqamlarning ramzlari*

Metafora tildagi universal hodisa. Xizmat taqozosi bilan xorijiy davlatlarda bir muddat boʻlib qaytganimdan keyin doʻstlarim va yaqinlarim koʻpincha: “U yoqlarda ob-havo qanaqa ekan?” deb soʻrashadi. “Havosi juda dim, namli” deyman. Bu oʻta joʻn javob boʻladi va suhbatdoshlarimning men his qilganlarni menday his qilmaganliklarini payqayman. Shunda: “Kiyiming badaningga yopishib qoladi. Pardozlaring oqib ketadi. Baliqday nafas olasan” deb maʼjoziy, metaforik tushuntirishga harakat qilaman. Ana shunda ularning yuz-koʻzlarida oʻzlari boʻlmagan mamlakatning ob-havosi haqida oʻzlari boʻlgandek tasavvur hosil boʻlganini koʻraman.

Zero, Gegel: “oʻz maʼnosida qoʻllaniladigan soʻz oʻz-oʻzidan tushunarli ifodadir, metafora esa boshqacha ifodadir”²³, – deb yozgan edi. Qator

²³ Гегель. –М., 1969. –С. 115.

adabiyotlarda metaforaning yashirin o'xshatish ekanligi qayd qilinadi²⁴. Binobarin, Aristotelning fikricha, o'xshatish ham metaforadir, chunki ular o'rtasida arzimagan farqlar mavjud, xolos. Masalan, *u sherday tashlandi* ifodasida o'xshatish bor, agar ifoda *sher tashlandi* tarzida o'zgartirilsa, metafora yuzaga keladi²⁵.

Metaforalarning mazmun jihati, shuningdek, ularga biriktirilgan madaniy konnotatsiyalar kognitiv bilishning manbasiga aylanib bormoqda. Shuning uchun ham obrazli-motivlashgan so'zlar (metaforalar) madaniy belgilarning ko'rsatkichiga aylanadi. Lingvokulturologiyani metaforalarning aynan mana shu jihati qiziqtiradi.

Kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili J.Lakoff hamda mashhur faylasuf M.Jonson metaforalarni shunday izohlashadi: "Metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir"²⁶. J.Lakoff va M.Jonson tadqiqotida tahlil etilgan *vaqt bu – pul, vaqt bu – cheklangan zaxira, vaqt bu – qimmatbaho buyum* kognitiv metaforalari o'zbek tilida so'zlashuvchi nutq egalari tezaurusida ham mavjudligi (Masalan: Bu ishga ko'p vaqt *sarfladim*; Vaqtim *tugay* deyapti; Behuda ishlar vaqtni *o'g'irlyadi*) bir qator kognitiv metaforalarning kognitiv-semantik universalisiya ekanligidan dalolat beradi²⁷.

Tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko'rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog'lashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo'lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

²⁴ Арнольд И. Стилистика современного английского языка. –Л.: Просвещение, 1973. –С. 146; Махмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 9.

²⁵ Аристотель. Риторика / Античные риторика. –М.: МГУ, 1978. –С. 134.

²⁶ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. –М., 1990. –С. 387-416.

²⁷ Худойберганава Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 49.

Metafora tildagi universal hodisa bo‘lib, u barcha tilga xosdir. Uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasi hamda uning vazifalarida namoyon bo‘ladi. Metafora o‘zida fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, zero, u milliy-madaniy dunyoqarashga asoslangandir²⁸.

“Metafora hosila ma’no yuzaga kelishi hodisalarining faoli hisoblanadi. U tilshunoslikda qayd etilishicha, hosila ma’no yuzaga kelishining hosil qiluvchi va hosila ma’no referentlari o‘zaro o‘xshash kelishiga asoslanadi”²⁹. Prof. M.Mirtojiyevning qayd qilishicha, buni differensial-semantik metod bo‘yicha tahlil etib ko‘rilganda yaqqol tasavvur etish mumkin. Masalan, *ulamoq* fe’li “uchlarini biriktirib bog‘lamoq” leksik ma’nosi – sememasiga ega. U yana “uchiga qo‘shib uzaytirmoq” hosila ma’no – sememani orttirgan. Ular bildirgan harakat o‘rtasida o‘xshashlik bor. Ya’ni hosila ma’no yuzaga kelishi metafora hisoblanadi³⁰.

Ba’zi mutaxassislarining fikricha, “metafora – o‘xshatishning qisqargan shakli”. Prof. M.Mirtojiyevning yozishicha, “bu fikr ham o‘rni bilan to‘g‘ri”dir. “Masalan, o‘zbek tilida tokni zararlaydigan oidium kasalligini *kul* so‘zining hosila ma’nosi ifodalaydi. Uni “kulga o‘xshash kasallik” o‘xshatish qurilmasining qisqargan shakli deyish juda to‘g‘ri bo‘ladi. Bu o‘rinda o‘xshatish subyekti tushib qolib, o‘xshatish qurilmasining faqat *kul* etaloni butun ma’nosini o‘zida saqlagan va o‘xshatishning qisqargan shakli – metafora yuzaga kelgan. Ya’ni buni metaforaning ayrim ko‘rinishi sifatida ko‘rsatish mumkin”³¹.

Lingvomadaniy birliklarni qiyoslashda yoki ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda o‘sha davr madaniyati, xususan, xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini e’tiborga olish lozim. Masalan, “Shekspirning “Qiroli Lir” pyesasida Lirga o‘zini afgor Tom deb tanishtirgan Edgan unga “o‘tmish tarixi”ni

²⁸ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.88, 91.

²⁹ Baldinger K. Die Senasiologie. –Berlin: Akademie Verlag, 1957. –S. 87; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 70; Ҳожиёв А. Семасиология // Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. –Б. 221 ва бошқа манбалар.

³⁰ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.95.

³¹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.95.

hikoya qilib berar ekan, uning nutqida qo‘llanilgan muqoyasaviy birliklar rus va o‘zbek tillariga shu tillarda mavjud bo‘lgan muvofiq lisoniy vositalar yordamida adekvat o‘girilgan: *...hog in sloth, fox in stealth, wolf in greediness, dog in madness, lion in pray* – KL, 105 // *...bўl ya svinyoy po lenosti, lisoy po xitrosti, volkom po jadnosti, psom po yarosti, lvom po xiuynosti* – KL, 539 // *...yalqovlikda cho‘chqa, makkorlikda kal, so‘qtoylikda bo‘ri, badjahllikda it, vahshiylikda arslon edim* – QL, 429. Birliklar tarkiblarida jonivorlarning uch tilda ham bir xil xulq-atvorni jonlantira olishlari ularni moddiy jihatdan aniq tarjima qilish, aniqrog‘i, ularni tayyor ekvivalentlari bilan almashtirish imkoniyatini bergan. O‘zbekcha tarjimada makkorlik an‘anaviy “tulki” emas, balki “kal” obrazi orqali jonlantirilgan ekan, ushbu holatda asliyatning davr xususiyati to‘g‘ri yaratib berilgan. Hozirgi paytda makkorlik va mug‘ombirlikning tulki fe‘l-atvoriga badiiy muqoyasa etilishi an‘anaviy tus olgan bo‘lsa-da, o‘tmish o‘zbek adabiyotida, xususan, xalq og‘zaki ijodiyotida bu xulq “kal kirdikorlari”ga muqoyasa etilar edi”³².

Metaforalar shirinsuxanlik tasvirini yaratish vositasi vazifasini ham bajaradi. Masalan, o‘zbek lingvomadaniyatida shirinsuxanlikni ifodalash uchun “qo‘zichog‘im”, “bo‘talog‘im”, “asalim”, “chirog‘im”, “oppog‘im”, “jonginam”, “do‘mbog‘im”, turk lingvomadaniyatida “şekerim”, “bitanem”, “kuzum”, “yavrum”, “hayatim”, “ruhum”, rus lingvomadaniyatida “golubchik”, “kotik”, “zayka”, “zolotoy” ingliz lingvomadaniyatida “baby”, “honey”, “dove”, “frog”, “sweet heart” kabi hissiy-ta’sirchan so‘zlardan keng foydalaniladi.

N.D.Arutyunovanning qayd qilishicha, metaforada yolg‘on va haqiqat o‘zaro birlashadi... Metafora nafaqat qisqargan o‘xshatish, shu bilan birga, qisqargan qarama-qarshilik hamdir³³.

Metaforalarni ham xuddi o‘xshatishlar singari turg‘un va individual-muallif metaforalariga ajratish mumkin. Turg‘un metaforalarga *dunyo – bu – teatr, dunyo – bu – kitob, sevgi – bu – olov, vaqt bu – pul* va h.k. misol bo‘ladi.

³² Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 214-215.

³³ Арутюнова Н.Д. Метафора дискурс / Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. –С. 5-32.

Individual-muallif metaforalariga N.Eshonqulning “Tun panjaralari” nomli qissasidan olingan quyidagi mikromatndagi metaforalarni misol qilib ko‘rsatish mumkin: “...Sen nega meni bu xilvatga, bu zulmatgan tashlab ketding? Nega qalbidagi *imon chiroqlarini* o‘chirding? Axir sendan buni kutmagandim-ku? Mana shu kichkina ko‘rimsiz yuragimda *muhabbatning kemalari* suzib yurardi-ku? Sen nega meni *yolg‘izlikning yirtqich quzg‘unlariga* tashlab ketding? Nega meni *umidsizlikning oq ayiqlariga* yem qilib tashlab ketding?”³⁴.

Umuman, metaforalarni yaratish mexanizmi quyidagicha bo‘ladi: turli mantiqiy sinflar orasidan umumiy xususiyatlar va belgilar asosida tenglashtirilgan ikki xil predmet tanlab olinadi. Masalan, *bosh* – “tananing bo‘yindan yuqorigi, oldingi qismi”; boshdagi yuqori, oldingi qismlik xususiyati “sabzavotning yumaloq o‘rami” hosila ma’noga ko‘chirilishi mumkin. Masalan, o‘zbek tilida: *bir bosh piyoz*; turk tilida: *bir baş soğan*.

Metaforalar ma’lum “vaqt o‘tishi bilan o‘zining estetik qimmatini, yangiligini yo‘qotishi mumkin”. Masalan, *stolning oyog‘i, shishaning og‘zi* va h.k. Bunday holatlarda mazkur metaforalar obrazlilik yaratish vositasi sifatida iste’moldan chiqadi. Umuman, metaforalar tez eskirib, o‘rniga yangisi kelib turishi bilan tavsiflanadi.

Evfemizm va disfemizm.

Turli xalqlarning ruhiyati ularning tilidagi evfemizm va disfemizmning yuzaga kelishida namoyon bo‘ladi. Muayyan tilning mazkur hodisalarni tadqiq etishda ana shu til egasi bo‘lgan xalqning ruhiyati, dunyoqarashi, urf-odatlar, udumlari, irim-sirimlari, inonchlari diqqatga olinishi lozim.

Evfemizm ifodaga ijobiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi³⁵. U shu tilda gaplashuvchi xalqning irimi, madaniyligi bilan

³⁴ Худойберганава Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 104.

³⁵ Қаранг: Вандриес Ж. Язык. –М., 1937. –С. 206; Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –С. 49; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 284; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 521.

bog‘liq holda yuzaga chiqariladi. Prof. A. Hojiyev evfemizm hodisasini shunday izohlaydi:

“Evfemizm (yun. euphemismos < eu – yaxshi + phemi – gapiraman) – narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo‘pol beadab so‘z, ibora va tabu o‘rnida qo‘pol botmaydigan so‘z (ibora)ni qo‘llash. Masalan, *ikkiqat, bo‘g‘oz* so‘zlari o‘rnida *homilador, og‘ir oyoqli* so‘zlarini qo‘llash”³⁶. *Disfemizm* esa ifodaga salbiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi³⁷.

Mavjud so‘zga evfemistik ma‘no yuklanar ekan, bu ma‘no qo‘llanmay qolgan so‘zning ma‘nosi bo‘ladi. Ya‘ni u leksik sathga mansub hisoblanadi. Uni asosan tabu bilan bog‘laydilar. Tabuga uchragan so‘z yoki ibora o‘rnida to‘g‘ridan to‘g‘ri evfemizm qo‘llanadi, ya‘ni ma‘lum so‘zga tabuga uchragan lug‘aviy birlikning ma‘nosi yuklanadi, u evfemistik ma‘no bo‘lib qoladi³⁸.

Tabu so‘zini birinchi marta ingliz kapitani J. Kook 1777-yilda Polineziyadagi Tonga orolida aniqlagan. *Tabu* so‘zi tonga tilidagi < *tapu* < *ta* – “belgilamoq”, “ajratmoq” va *pu* – “butunlay” so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, “butunlay ajratilgan”, “alohida belgilangan”, ya‘ni “man etmoq, taqiqlamoq” ma‘nosini anglatgan. Tabu aksariyat xalqlarning mifologik inonchlari asosida vujudga kelgan.

Tabu madaniy, diniy, irim yoki noxushlik uyg‘otishi nuqtayi nazaridan muayyan xatti-harakatlar yoki ayrim so‘zlar qo‘llanishini taqiqlashdir. Masalan, musulmonlarda “Qur‘on” kitobini tahoratsiz qo‘lga olish, o‘zbeklarda qiblagga oyoq uzatib o‘tirish yo yotish, mo‘g‘ullarda pichoqni olovga tiqish man qilinadi. Bular diniy nuqtayi nazardan belgilangan tabulardir.

Tabular ikkiga: *etnografik* va *lingvistik* tabularga ajraladi. O‘zbeklarda supurgini, o‘qlovni tik qo‘ymaslik, birovning orqasidan supurmaslik, axlatdan hatlamaslik, otashkurakni oyoq ostida qoldirmaslik, suprani egasiz yig‘ishmaslik,

³⁶ Хожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: ЎзМЭ, 2002. –Б. 131.

³⁷ Ахманова О.С. Ўша луғат. –С. 137

³⁸ Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 284.

nonning ushog'ini yerga tushirmaslik, qaychini ochib qo'ymaslik, qalampirni qo'lga bermaslik, turkiy va eroniy xalqlarda suvni ifloslatmaslik, suvga tupurmaslik, mo'g'ullarda qozondan pichoq bilan go'sht olmaslik, chodirda suv to'kmaslik, olovga yaqin joyda daraxt kesmaslik, qamchiga tayanmaslik, koreyslar va xitoyliklarda kosadagi ovqatga qoshiqni tiqib qo'ymaslik (faqat marhumga atalgan ovqatgagina qoshiq tiqib qo'yiladi) kabilar irimga asoslangan etnografik tabular hisoblanadi.

Lingvistik tabu lug'aviy birlikning yo xalq irimi nuqtayi nazaridan, yo atash noxushlik uyg'otishi nuqtayi nazaridan muomalada qo'llanishining taqiqlanishidir³⁹. Masalan, o'zbek tilida *chayon* so'zi tilga olinmaydi. Chunki uni atash chaqirish ma'nosini beradi, deb tushuniladi. Ma'lumki, bu hasharot havfli bo'lib, zahari nihoyatda o'tkir. U chaqsa, qattiq azob beradi. Shuning uchun uning nomi o'zbeklarda taqiq qilingan. Ya'ni *chayon* so'zini tilga olmaslikning o'zi tabu deb qaraladi... U (ya'ni tabu ta'kid bizniki – Sh.U.) boshqa xalqlarda ham ko'plab uchraydi. Masalan, nemislar ham, ruslar ham, tatarlar ham o'z tillarida ayiqning nomini atamaydilar⁴⁰.

Umuman, tabular, taqiqalar, ogohlantirishlarning o'z asosli mantig'i, mazmuni va voqea-hodisalari bo'ladi. Ko'p marta takrorlangan mazkur hodisalarda hosiyat bo'lganligi uchun xalq bilib ularni taqiqlab, keyingi avlodlarni ogohlantirib ketgan. Shuning uchun ham tabular bir xalq madaniyatidan ikkinchisiga, uchinchisiga ko'chib yuradi.

Evfemizm tabuga uchragan so'z ma'nosini yoqimliroq ifodali biror so'z hosila ma'no sifatida aks etilishi hisoblanadi. Masalan, *chayon* so'zi tabuga uchragan, qo'llanishi man qilingan edi. Bu leksik hodisadir. Uning ma'nosi *eshak* so'zida ifoda topdi. Evfemizm so'z yoki iboraning hosila ma'no yuzaga keltirishi bilan bog'li holda voqelanadi... metafora evfemik ma'no hosil bo'lishida katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, *chayon* so'zi leksik ma'nosi *eshak* so'zi leksik

³⁹ Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –С. 49; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 467.

⁴⁰ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.121.

ma'nosi so'zning evfemik ma'nosi sifatida voqelangan. Chunki chayon dumini gajak qilib turishi jihatidan eshakka o'xshaydi. Mana shu o'xshashlik *eshak* so'zida evfemistik metaforik ma'no hosil bo'lishi uchun sababdir⁴¹.

Evfemizmlar "ovchilik tili"da keng qo'llaniladi. Masalan, rus tilida *medved* so'zining o'rniga *lesnik*, *xozyain*, *potapich* so'zlaridan foydalaniladi. Kabardin tilida *ayiq* – *maymoq*, *kiyik* – *sershox*, *to'ng'iz* – *yirik*, *bo'ri* – *kul rang*, *quyon* – *uch labli*, *ilon* – *uzun dumli* va h.k.dan istifoda etiladi.

Ba'zi o'zbek oilalarida erkak xotiniga katta qizining ismi bilan, xotin esa eriga katta o'g'lining ismi bilan xitob qiladi. Xotinga nisbatan *onasi*, *oyisi*, *ayasi*, erga nisbatan *otasi*, *dadasi*, *adasi* kabi murojaat shakllarini qo'llash mumkin: *To'g'ri*, *dadasi*, *men aytaman*. *Hoy onasi*, *suyunchini cho'z*. Mazkur xitob shakllari ibtidoiy davrlardan qolgan tabu qoldig'i bo'lib⁴², u oilada er-xotindan ko'ra ko'proq bolalarning ota-ona juftligini, sherikligini, ya'ni bolalarning qadrini, ahamiyatini namoyon qiladi. Ayni holat koreys tilida ham kuzatiladi. Oilada farzand tug'ilgandan keyin er-xotinning munosabatlari o'zgacha tus oladi. Ularning bir-biriga bo'lgan hurmati yanada ortadi. Bu hurmat katta farzandning ismini qo'shib xitob qilish orqali amalga oshiriladi: er xotiniga (farzandning ismi+omma) *Arim-omma* "Arimning onasi", xotin esa eriga (farzandning ismi+abba) *Arim-abba* "Arimning otasi", yoki *egi abba* "bolamning otasi", deb murojaat qiladi.

Lingvomadaniyatlarda evfemik omonimiya ham keng tarqalgan hodisalardan biri sanaladi. Masalan, o'zbek tilida *ketmoq 1*, turk tilida *gitmek 1*, koreys tilida *torakata (qaytmoq)1*, rus tilida *uyti 1*, *ketmoq 2* "o'lmoq", *gitmek 2* (Ben gidersem adım kalır / Dostlar beni hatırlasın), *torakata 2*, *uyti 2* ("ushyol iz jizni"); o'zbek tilida *xayrlashmoq 1*, turk tilida *vedalaşmak 1* *xayrlashmoq 2* "o'lmoq" (Bultur shunaqa "uka"lardan uchtasi bilan xayrlashdim...), *vedalaşmak*

⁴¹ Миртожиев М. Кўрсатилган асар, 122, 124-бетлар.

⁴² Kuçkartayev İ. Özbeklerde Hitap Sözleri ve Hitap Kültürü // Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. A., 2000, s. 325.

2; o‘zbek tilida *kuzatmoq 1*, turk tilida *uğurlamak 1*, *kuzatmoq 2* “o‘lmoq” (Tunov kuni qishloq eng aziz kishisini kuzatdi), *uğurlamak 2* va h.k.

Xullas, “**evfemizm** tabuga uchragan yoki atash uchun noqulaylik tug‘diradigan so‘z o‘rnida yoqimli his uyg‘otuvchi belgi berish maqsadida, xuddi shunday belgiga yaqin narsa, harakat, holat kabilarning nomi yoki o‘sha noqulaylikni yopib yuboruvchi so‘z yo lug‘aviy birlik bilan atashdir”.

Disfemizm so‘zlovchining tinglovchiga yoki biror predmetga nisbatan masxara, istehzoli, iltifotsiz qarashini bildiradi⁴³. Disfemizmlar so‘zning deyarli hosila ma‘nosi sifatida yuzaga keladi. U hosila ma‘noni yuzaga keltiruvchi quyidagi hodisalar natijasi bo‘ladi⁴⁴:

1. Metaforaga ko‘ra hosil bo‘ladi. Masalan, *cho‘chqa* (o‘zbekcha), *domuz* (turkcha), *tweji* (koreyscha); *tulki* (o‘zbekcha), *tilki* (turkcha), *you* (koreyscha).

2. Metonimiyaga ko‘ra hosil bo‘ladi. Masalan, *chuvrindi*, *eshak* kabi disfemizmlar odamga nisbatan qo‘llanar ekan, yo uning ustidagi, yo uning harakatiga qarab aloqadorligi nazarda tutilgan.

3. Sinekdoxaga ko‘ra hosil bo‘ladi. Masalan, *qorin* (o‘zbekcha), *göbek* (turkcha), *kalla* kabi disfemizmlar odamga nisbatan qo‘llanar ekan, uning belgili muchasi e‘tiborga olinadi.

Disfemizmlar tilning yashovchan qatlami bo‘lib, ular barqarorligi bilan tavsiflanadi.

Ramzlarning vujudga kelishi.

Ijtimoiy muloqot tizimida insonlar mazkur jamiyat, guruh va ijtimoiy muhitda qabul qilingan ramzlardan foydalanmasdan yashay olmaydilar. Insonni hayvondan farqlovchi jihatlardan biri – uning ramzlashtirishga bo‘lgan ehtiyojidir. Zamonaviy antropologiyada B.Franklinning (*toolmaking animal*) formulasi biroz o‘zgartirilib, “inson o‘zining tabiatiga ko‘ra *symbolmaking animal*, ya‘ni inson nafaqat “mehnat qurollari ishlab chiqaradigan”, balki

⁴³ Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. –Б.67.

⁴⁴ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.131.

“ramzlar yaratadigan” mahluq hamdir”, deb talqin qilinadi. Demak, dunyo ramzlardan iborat, ramzlar insoniyatning ilk, haqiqiy ijodidir.

“Ajdodlarimiz bugun ibtidoiy davr deb baho beriladigan paytlarda bizga qaraganda yuz karra shoirroq edilar. Ular albatta, poeziyani tushunmasdilar, biroq bugungi til bilan aytganda, o‘sha minglab yillar avval ularning tafakkur tarzi “poetik mushohada” tarzida edi: ular hayotlari va tabiatdagi har bir narsani tasavvur qilgan tushunchalarning ramzi sifatida qabul qilardilar. U paytlar Osmon, suv, ko‘kat, quyosh, oy yorug‘lik va zulmat – Tangrilar edi; quyosh o‘rnini tun egallarkan, ezgulik va yovuzlik kurashi ketyapti deb o‘ylashardi. Hayvonlar ham tangrilar edi, ularning ichida ham yovuz va ezgu niyatli bor edi. Ezgulik tangrilar osmonda, yer yuzida yorug‘lik bilan birga yashashadi, yovuzlik tangrilar yer ostida, zulmat bilan birga yashashadi deb o‘ylardilar”⁴⁵.

Demak, inson moddiy muhitdan tashqari, ramziy olamda ham yashaydi. Inson o‘z tarixining ilk davrlarida ma’nolar dunyosida yashagan, dunyoni ramzlar orqali qabul qilgan, tabiat bilan ramzlar orqali munosabatda bo‘lgan. Shunga ko‘ra, “inson tilini to‘la ma’noda ramzlar tili deyish mumkin”. Ramzlar o‘z-o‘zidan shakllanmagan, ular insonning bilish mahsuli sifatida vujudga kelgan.

Insonlar o‘rtasidagi aloqa “ramz” (“simvol”) so‘zining o‘zida aks etgan. Yunoncha “simvol” so‘zi dastlab sopol yoki chinni parchasini ifodalab, do‘stona munosabatlar belgisi bo‘lib xizmat qilgan. Mehmorni kuzatayotgan mezbon mehmonga sopol yoki chinni parchasining bir bo‘lagini bergan, ikkinchi bo‘lagini esa o‘zida olib qolgan. Bu mehmon qachondir yana uyga kelganida, uni ana shu sopol parchasidan tanib olishgan. Demak, qadimgi davrlarda “simvol” so‘zi “shaxs guvohnomasi” ma’nosida qo‘llanilgan.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz – belgi bilan o‘xshash tushuncha (tillarni sun’iy formallashtirishda); 2) hayotni san’at vositasida obrazli o‘rganishning o‘ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san’at falsafasida); 3) muayyan madaniy obyekt

⁴⁵ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 136.

(madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi bo‘lib, uning dastlabki ma’nosidan boshqa ma’no uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.)⁴⁶.

Lingvokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Agarda oddiy belgi insonga ma’nolarning predmetlar olamiga kirish imkoniyatini bersa, ramz ma’noviy munosabatlarning predmetlar mavjud bo‘lmagan olamiga kirish imkoniyatini beradi. Ramzlar orqali bizning ongimizda kishilarni yagona etnomadaniy hamjamiyatga birlashtiradigan madaniyatning eng muqaddas qirralari ochiladi, aqlga sig‘maydigan, g‘ayrihuuriy botiniy ma’nolar yuzaga chiqadi⁴⁷. Ramzni o‘z predmeti bilan aloqasini yo‘qotgan ma’no sifatida tasavvur qilish mumkin.

Y.M.Lotman ramzlarni “madaniy majmuaning eng barqaror elementlaridan biri” sifatida qayd qilgan⁴⁸. Demak, ramzlar mazkur lingvomadaniy makonning barqaror birliklari sanaladi. Ular turmush qoidalariga aylangan kuzatishlarni mustahkamlaydi.

Ramz – inson ruhiyatining tili bo‘lib, u tabiat bilan ana shu tilda gaplasha boshlagan. Aynan ana shu ramzlar tilida miflar, ertaklar, dostonlar yaratilgan. Folklor ramzlari muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini, tasavvurlarini, ijodini tamsil etadi. Jumladan, turkiy xalqlar og‘zaki ijodida “Ulgen – yorug‘lik va ezgulik. Erlikxon –zulmat va yovuzlik, Momaqaldiraq – tangrilar ovozi, Yashin – tangrining o‘qi, Sel – yovuz ruhning ofati, Tog‘ – tilsimli qo‘rg‘on, Suv, Tuproq – tiriklik, G‘or – ruhlar makoni, Osmon – ezgulik tangrilari, Yer osti – yovuz ruhlar makonining ramzi, kodlashgan ismlari”⁴⁹ bo‘lgan.

Qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalarining eng katta ma’naviy boyligimiz ekanligini Prezidentimiz I.A.Karimov ham alohida ta’kidlaganlar: “Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi

⁴⁶ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 95.

⁴⁷ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 189.

⁴⁸ Лотман Ю.М. Семиосфера. –СПб.: Искусство, 2000. –С. 241.

⁴⁹ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 67.

toshyo'zuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo'lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at ... va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma'naviy boyligimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo'lgan xalq dunyoda kamdan kam topiladi"⁵⁰.

Demak, xalq og'zaki ijodida muayyan davrda yashagan ajdodlarimizning kechinmalari, tasavvurlari muhrlangan. Ularda ifodalangan ramzlarni tadqiq etish va ularni to'g'ri talqin qilish ajdodlarimizning ichki dunyosini yoritib berishga, bizni ularga yaqinlashtirishga, ma'naviyatimizni boyitishga xizmat qiladi. Zero, "ramzlar qadriyatlar majmuyi"dir.

Turli lingvomadaniyat ramzlarining qiyosiy tahlili

Ramz – tashqi dunyoning turli madaniyat vakillari ichki dunyosi, ongi, tafakkuri va ruhidagi aksidir. Har bir insonda, har qanday madaniyat vakilida ichki dunyoni o'ziga xos qabul qiluvchi "tug'ma mexanizm" mavjud bo'ladi. Bu "tug'ma mexanizm" tashqi dunyoni ramzlar, timsollar orqali "qayta ishlab" qabul qilishga moslashgandir.

Ramziy etalonlar madaniy jihatdan tamg'alangan bo'ladi. Binobarin, turkiy xalqlar lingvomadaniyatida bo'ri – jasurlik, rus lingvomadaniyatida vahshiylik etaloni bo'lib keladi. A. K. Bayburin: "Ba'zi narsalarning "moddiy madaniyat" sohasiga, boshqalarining "ma'naviy madaniyat" sohasiga kiritilishi birinchi navbatda ularga turli semiotik maqom berilganini ko'rsatadi", deb yozadi⁵¹. Bu o'rinda ta'kidlash joizki, ayrim tillarda ramziy etalonlar bir-biriga mos keladi: qo'y – yuvoshlik etaloni, chumoli va ari – mehnatsevarlik etaloni. Demak, ramzlar obrazlilik, motivlashganligi, ko'p ma'noliligi bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy muloqot tizimida muayyan obyektlar, masalan, predmet, harakat, hodisa, matn, tasvir, hayvon, o'simlik, rang, raqam va h.k. ramz bo'lib xizmat

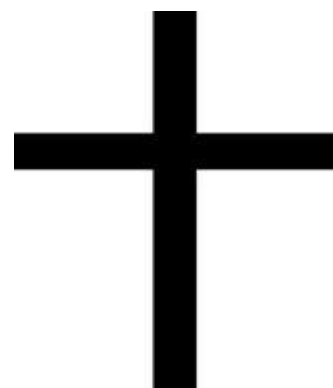
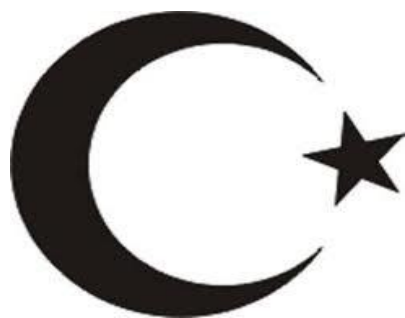
⁵⁰ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 23.

⁵¹ Байбурин А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л., 1989. –С. 72.

qiladi. Ramzlar moddiy (buyum, predmet), tushunchaviy, soʻzli, tasviriy va ovozli boʻlishi mumkin.

Tasviriy ramzlar

Tasviriy ramzlar biron bir belgi, alomat, koʻrinish yoki tasvirni ifodalovchi timsollardir. Turli tasvirlar, oddiy va murakkab geometrik figuralar, osmon jismlari, ierogliflar, harflar, hatto tinish belgilari tasviriy ramzlarni ifodalashga xizmat qiladi. Tasviriy ramzlarning bir guruhi universal boʻlib, ular koʻpchilik madaniyatlarda bir xil assotsiatsiyani yuzaga chiqaradi. Quyida universal tasviriy ramzlarga bir necha misollar keltirilgan. Ular sizda qanday assotsiatsiyalarni hosil qildi?



Baʼzan asar personajlarining holati yoki portretini ifodalashda belgi, alomat yoki tasvirlardan oʻxshatish vazifasida ham foydalaniladi. Jumladan, A.Qahhor

“hikoyalarida xalq tilida bor o‘xshatishlar bilan bir qatorda, yangi “ohorli”, holat tasvirini fotografik kartina tarzida ko‘rsatib beruvchi o‘xshatishlar ko‘p. Ikkitagina misol: *Kamolxonov, iltimosiga “xo‘p” degan javobni kutib savol alomatiday gajak bo‘lib turganida, telefon jiringlab qoldi* (“Ikki yorti bir butun” hikoyasi shunday boshlanadi). *Deraza yonida sabz urgan mo‘ylovi teskari qo‘yilgan qoshga o‘xshash bir yigit...* (“Oltin yulduz”)⁵².

Hayvon ramzlari

Ot qadim-qadimdan insonga xizmat qilib kelgan. Ilmiy ma‘lumotlarga ko‘ra, otlar miloddan taxminan uch ming yil ilgari xonakilashtirilgan. Uni mashq qildirish va har xil ishlarga, harakatlarga o‘rgatish – boshqa hayvonlarga nisbatan ancha qulay. Ot kuchli, sabr-chidamli, ko‘rkam, pokiza, ziyrak, hushyor, birior narsani darhol payqash, ko‘rish, hid bilish, tovushni, hatto bilinar-bilinmas sharpani eshitish, sezish qobiliyati kuchli. Bu fazilatlaridan tashqari ot insonning sodiq do‘sti, vafodori, og‘ir ishlarda madadkori, safarlarda hamrohi, jangu jadalda, boshqa xavf-xatarli holatlarda ko‘pincha kishini o‘lim-yitimdan saqlab qoluvchi ajoyib jonivordir⁵³.

Mahmud Koshg‘ariyning ta‘biri bilan aytganda ot “turkning qanotidir”⁵⁴. “Ot turkiy qabilalarda totem jonivorlardan biri bo‘lib, ezgulik ruhi sifatida shomonga yovuz ruh ustidan g‘alaba qilishda yordam beradi. Shomonlarning hassalari ko‘pincha ot ramzini ifodalaydi va o‘zbek xalqida hozirgacha otning devi bor degan inonchlar saqlanib qolgan”. Farg‘onada, Qo‘qonda, Samarqandda, O‘ratepada devni ot qiyofasida tasavvur qilinadi. o‘zbek xalq ertaklari va dostonlarida “ot qahramonning sadoqatli yo‘ldoshi, hamrohi, yordamchisi, ba‘zan o‘rinbosari sifatida uchraydi. Alpomishni Boychibor, Go‘ro‘g‘lini G‘irotsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. “Pahlavon Rustam” ertagida ot Rustamni hamisha falokatlardan asraydi. “Malikai ayyor” dostonida ot qahramonning sarguzashti va

⁵² Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 1992. –Б. 90-91.

⁵³ Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани. –Тошкент: ЎМЭ, 2001. –Б.263.

⁵⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. –Тошкент: Фан, 1960. –Б.83.

qahramonliklariga teng sherik. Ertak va dostonlarda devlar ham ba'zan ot ko'rinishida keladi yoxud bir yumalab otga aylanadi. Bir afsonaga ko'ra, otlar tangrilar bilar ajdarholardan tarqalgan. Shu sababli xalq og'zaki ijodida qanotli otlar ko'p uchraydi"⁵⁵. O'zbek inonchlariga ko'ra, o'limi yaqinlashgan yoki o'lim xavfi tug'ilgan kishining tushiga ot kirib, o'limdan darak beradi. Bulardan tashqari o'zbek madaniyatida yangi uyga ko'chib kirishda hovli ostonasi, darvozasiga otning taqasi qoqiladi. Bu bilan xonadon turmushi ot taqasiday mustahkam va xotirjam, mol-holga boy-badavlat bo'lishi niyat qilinadi.

Islomda ot – baxt va boylik; buddizmda narsalarning yashirin tabiati; nasroniylikda Quyosh, jasorat, olijanoblik; kelt mifologiyasida ot-xudolar obrazi; xitoy mifologiyasida samo, olov, janub, shuningdek, muchallardan biri; yapon mifologiyasida oq ot – mehr, rahm-shavqat ma'budasi, qora ot – yomg'ir xudosi; Sibir va Oltoy shomonligida qurbonlik hayvoni sifatida talqin qilinadi.

Bo'ri – turkiy xalqlarning totemi bo'lib, u jasurlik, bo'ysunmaslikni tamsil etadi. Afsonalarda turk urug'larining asosini bo'riga borib taqash ularda bo'riga bo'lgan ishonchning saqlanib qolishiga sabab bo'lgan. Bo'riga ishonchning asosiy qismi o'zbeklarning turli gruppalarida bolaning tug'ilishi, uning hayotini saqlab qolish bilan bog'langan. Qashqadaryo o'zbeklarining qo'ng'iroq, avaxli, nayman, quchchi, saroy, mang'it kabi urug'larida homilador ayollar bo'rining terisidan, suyagidan va boshqa a'zolaridan tumor qilib, o'zi bilan olib yurganlar, bola tug'ilishini osonlashtirish uchun onaning yostig'i ostiga bo'rining payini qo'yganlar, yangi tug'ilgan bolani bo'rining jag'suyagi orasidan o'tkazib olganlar...⁵⁶. Bularning barchasi turkiy xalqlarning bo'ridan tarqalganligiga ishora, ramz bo'lib, ayni paytda bo'riday o'ljali, topib yashash nazarda tutiladi.

Rus lingvomadaniyatida bo'ri – vahshiylik; kelt mifologiyasida bo'ri – quyoshni yutib yuboruvchi; Xitoyda yebto'ymaslik, ochko'zlik; nasroniylikda yovuzlik, vahshiylikni ifodalaydi.

⁵⁵ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 68-69.

⁵⁶ Мирзаев Н. Ўзбек зооантропонимлари // Ономастика Узбекистана. –Ташкент, 1989. –С. 129.

Qo'y – o'zbek lingvomadaniyatida yuvoshlik; turk lingvomadaniyatida ahmoqlik, rus lingvomadaniyatida qo'rzoqlik; islomda qurbonlik hayvoni; nasroniylikda Iso Masih – cho'pon va qurbonlik qo'zisi; induizmda otash tangrisi, muqaddas olov timsolidir. Shuningdek, o'zbek xalq ertaklarida ko'k qo'chqor – afsonaviy homiy jonivor sifatida aks ettirilgan.

Tulki – aksariyat madaniyatlarda ayyorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik timsoli sifatida talqin qilinadi. Yaponiyada oq tulki – to'kin-sochinlikni anglatadi. Xitoyda tulki – uzoq umrni tamsil etadi. Shuningdek, xitoy va koreys xalqlarining mifologiyasida tulkining qizga aylanib qolishi keng tarqalgan. Xitoyliklarning qadimiy inonchlariga ko'ra, tulki ellik yoshida ayolga, yuz yoshida yosh qizga aylanadi. Ming yil yashagan tulkida to'qqizta dum paydo bo'ladi va u Samoviy Tulki (tyen-xu)ga aylanadi. Samoviy Tulki nafaqat ayol qiyofasiga, balki erkak qiyofasiga ham kira oladi.

Ajdar – eng murakkab va universal timsol. Uzoq Sharq madaniyatida, ko'pincha ajdar bilan ilon farqlanmaydi. Ajdar, ilon maqomi vazifasini o'taydi. Xitoyda ilon-ajdar hayotning boshlanishi, kamalak, u dunyo va bu dunyo orasidagi ko'prik, shuningdek, muchallardan biri sanaladi. Ajdar shomonlik maqomini belgilovchi qiyofa hisoblanadi. "Hozirgi Xitoy, Yaponiya, Koreya va Sharqiy Osiyo ibodatxonalarida saqlanib qolgan shomonlar odatiga ko'ra, shu kunlarda ham ajdar, ilon raqslari o'ynaladi"⁵⁷. Qadimgi turklar shomonchiligida ajdar – Bo'ron, Quyun timsoli; bulut, yashin kabi tabiat stixiyalari yaxlit holda ajdarho – tangri sifatida tushunilgan. O'zbek xalq ertaklarida ajdar – yovuz, yirtqich ruh timsoli. Hind, grek, arman xalqlarining afsona va miflarida ajdarho suv, hosildorlik, sel, daryo, dengiz va boshqa tabiat stixiyalari xudosi sifatida tasvirlanadi. Nasroniylikda ajdar yovuz, qora kuch, shaytonni tamsil etadi.

Ilon – ham murakkab va universal timsollar sirasiga kiradi. Turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan mifologik qarashlarga ko'ra, uzoq yashagan ilon ma'lum vaqtdan keyin ajdarhoga aylanadi. Masalan, tatar miflaridan birida qayd

⁵⁷ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 46.

qilinishicha, bir yoshdan sakkiz yoshgacha bo‘lgan ilon – “hayat” deb atalsa, sakkiz yoshdan yuz yoshga kirguncha “afchi”, yuz yoshdan ming yoshga qadar “ajdaxa”, ming yil umr ko‘rgan ilon “yuho” deb ataladi. Yuho qiz shakliga enishga qodir bo‘ladi. To‘qqiz mingga kirgan ilon “yalmog‘iz kampir”ga aylanadi⁵⁸. Yaponiyada ilon momaqaldiroq ma‘budi sanaladi. Gretsiyada ilon aqllilik, donolik, qayta tirilish; Amerika hindulari madaniyatida chaqmoq, yomg‘ir tashuvchisi; kelt eposida shifobaxsh suv, buloqni timsoli sifatida tushuniladi. Buddizmda yovuzlik; nasroniylikda shayton; yahudiy an‘analarida yovuzlik, gunoh, shahvat ramzini bildiradi.

Qush ramzlari

Kaptar – aksariyat madaniyatlarda tinchlik; yapon va xitoy madaniyatida uzoq umr, hurmat; shumer-semit madaniyatida ilohiy kuch; yunon-rim madaniyatida sevgi va hayotning yangilanishi; yahudiylarda beg‘uborlik; nasroniylikda Muqaddas ruh ramzi sifatida talqin etiladi.

Qaldirg‘och – o‘zbek madaniyatida bahor, omad; yapon madaniyatida ham vafosizlik, ham sodiqlik, ona g‘amxo‘rligini anglatadi. Xitoyda jur‘at, xavf, sadoqat, yaxshi o‘zgarishlar timsoli sifatida baholanadi. Nasroniylikda qayta tirilish, yangi hayotni tamsil etadi.

O‘rdak – Qadimgi Misrda tasviriy san‘at predmeti, qadigi yunon san‘atida sevgi ma‘budi Erosni ifodalaydi. Xitoy va Koreyada juftlik, sadoqat ramzi bo‘lib, baxtli nikohni tamsil etadi. Shuning uchun nikoh to‘ylarida kelin-kuyovga o‘rdak haykalchalari sovg‘a qilinadi.

Boyqush – o‘zbek madaniyatida o‘lim, yomon xabar; rus madaniyatida tungi faoliyat; yapon madaniyatida o‘lim, yomonlik alomati sifatida talqin qilinadi. Xitoyda yovuzlik, jinoyat, o‘lim, dahshat, ko‘rnamak farzandlar; Misrda o‘lim, tun, sovuqlik; Amerika hindularida donishmandlik, bashoratgo‘ylik; Meksikada tun, o‘lim ramzi bo‘lib keladi. Yahudiy an‘analarida so‘qirlik;

⁵⁸ Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. –Тошкент: Фан, 2010. –Б.13.

induizmda o'liklar ma'budi; nasroniylikda shayton, qora kuchlar, qayg'u, yomon xabar tarzida sharhlanadi.

Laylak – o'zbek madaniyatida bahor, baxt-saodat; xitoy madaniyatida uzoq umr, baxtli va xotirjam keksalik, ota-onaga qaraydigan, ularni izzat-hurmat qiladigan o'g'il; Misrda ham ota-onaga qaraydigan, ularni izzat-hurmat qiladigan o'g'ilni tamsil qiladi. Chunki laylakka ota-onasi keksayganda ularni boqadigan qush sifatida qaraladi. Yunon mifologiyasida laylak ma'budasi – hayot beruvchi, boquvchi ayol ko'rinishida tasvirlangan. Nasroniylikda soflik, ozodalik, hurmat va hushyorlik timsoli sifatida talqin qilinadi.

Qarg'a – o'zbek va rus madaniyatlarida sovuq qor, yomon xabar elchisi.

Daraxt va o'simlik ramzlari

“Daraxt” tushunchasi turli xalqlarning tasavvur olamida har xil so'zlarning assotsiativ qatorini hosil qiladi. Masalan, *daraxt* deganda o'zbeklar chinor, qayrag'och, tut, terakni, turklar tol (söğüt), archa (çam)ni, ruslar dub, qayin, emanni, yaponlar sakurani, hindlar palma yoki bambukni tasavvur qilishi mumkin.

“*Hayot daraxti*” – dunyo madaniyatida olamning asosi (o'zak, o'q, ustun), ya'ni osmon, zamin va yer osti olamlarini o'zaro birlashtirib turuvchi vosita sifatida tasavvur qilinadi. “Hayot daraxti”ning o'zbek folkloridagi timsoli chinordir. Chinor uzoq umr ramzi sanaladi. Qadimgi xitoyliklar tut daraxtini “hayot daraxti” sifatida talqin qilganlar.

Qayrag'och – turkiy asotirlarda muqaddas daraxt hisoblanadi. “Oltoy afsonalariga ko'ra, Qoraxon o'zi bunyod etgan orolga to'qqiz shoxli qayrag'och daraxtini o'tkazadi. Bu dunyodagi ilk qayrag'och bo'lib, unda tangri timsoli aks etardi. “Malikai ayyor” dostonida devlarning makoni qayrag'och bilan bog'lanadi”⁵⁹.

Atirgul – aksariyat madaniyatlarda qizil atirgul – sevgi, oq atirgul – ajralish, qora atirgul esa – qayg'u, hasratni ifodalaydi.

⁵⁹ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 71.

Xrizantema – Xitoyda o‘lim, qabriston tushunchalarini assotsiatsiyalaydi.

Qirqquloq – yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash; ruslar uchun esa o‘lim, qabriston timsoli sanaladi.

Bodrezak (калина) – rus an‘analarida qiz, sevgi timsoli hisoblanadi.

Shuvoq, yovshan (полень) – rus lingvomadaniyatida qayg‘u, g‘amni anglatadi.

Ranglarning ramzlari

Qora rang – turli lingvomadaniyatlarda yovuzlik, o‘lim, tun, g‘am-g‘ussa, qayg‘uni ifodalaydi. Qora osmon, qora yer, g‘or, chuqur, qabr qorong‘ulik saltanati, marhumlar diyori bo‘lib, u yerda qandaydir xavf-xatar, tahdid yashiringandek talqin qilinadi. Rus xalqi tilida “черный” (qora) so‘zi eski, qari, iflos, tugallanmagan, yorug‘likdan mahrum qandaydir narsani anglatadi: *черная старуха, чернавка, черный ход, черный пол, черновик*. Afrika xalqlarida yovuzlik, yomon narsalar, baxtsizlik, falokat, kasallik, jodugarlik, o‘lim, shahvat, tun kabi ma‘nolarni anglatadi. Sharq va O‘rta Osiyo madaniyatida ba‘zan qora rang ulug‘vorlik, buyuklik ramzi sifatida talqin qilingan.

Oq rang – deyarli barcha xalqlar lafzida soflik, rostgo‘ylik, ezgulik timsoli sifatida ifodalanadi. O‘zbek madaniyatida oq rang pokizalik, musaffolik, ezgulik ramzini anglatadi. Masalan, oqlik, oq o‘rar, ona sutidek oq, oq ot yoki kelinlarning oq libos kiyishlari. Rus xalq og‘zaki ijodida oq – yaxshilikni anglatadi. Uzoq Sharq mamlakatlari madaniyatida oq – motam rangini bildiradi. Agar motamda qora kiyim kiyilsa, marhumning ruhi hech narsa ko‘rmaydi, deb ishonilgan. Shuning uchun ham motamda oq rang bu dunyodan keyingi hayot, ko‘rish ramzi hisoblanadi. O‘zbekistonning Xorazm viloyatida ham motamda oq kiyim kiyish udumi mavjud. Ba‘zi lingvomadaniyatlarda oq rang qo‘rqoqlik timsoli sifatida keladi. Masalan, Birinchi jahon urushida harbiy xizmatdan qochib ketgan fransuz askari yoki zobitiga qo‘rqoqlik ramzi sifatida oq patlar yuborilgan.

Qizil rang – qadimdan insoniyat hayotida muhim rol o‘ynab kelgan. Rus tilida *красный* (qizil) va *красивый* (chiroyli) so‘zlari bir o‘zakdan hosil bo‘lgani

uchun ham qizil rang ijobiy ma'no kasb etadi. Masalan, *Красная площадь* (Qizil maydon) va *красная девица* – chiroyli qiz; yoki *красные дни* – muvaffaqiyatli paytlar, yaxshi davr. Xitoyda qizil rang farovonlik, to'kin-sochinlik va baxtli hayotni timsoli sifatida qabul qilinadi, shuningdek, qizil darvozalar oliy tabaqadagi zodagonlar, boylar yashaydigan uylarni ifodalagan. Uzoq Sharq mamlakatlarida qizil rang kelin va kuyov atrofidagi barcha buyumlarda o'z aksini topgan bo'ladi. Koreya va Mo'g'ulistonda yangi yil kiyimlariga tumor sifatida qizil doirachalar tikib qo'yiladi. Ayrim lingvomadaniyatlarda qizil rang jug'rofiy belgi sifatida qo'llaniladi. Masalan, Mayya qabilasida qizil rang sharqni, Qadimgi Meksikaning tog'li xalqlarida janubni ifodalagan.

Aytilganlar bilan birga, qizil rang turli madaniyatlarda qondan oqadigan hayot, tiriklik timsoli bo'lib ham keladi. Ba'zan tahdid, urush, kuch-qudrat, jasorat, haqiqat ramzini ifodalaydi. Masalan, XVII asrdan boshlab Britaniya harbiy-dengiz flotining bayrog'i qizil rangda qabul qilingan va u "jangga da'vat" ma'nosini anglatgan. Turkiya Jumhuriyati ko'plab turk xalqining qoni to'kilishi evaziga tashkil topganligi uchun ham uning bayrog'i qizil rangda qabul qilingan. Yoki 1917-yildan 1991-yilgacha Rossiya Federatsiyasining davlat bayrog'i qizil rangda bo'lgan. Shuningdek, aksariyat davlatlarning yo'l harakatida qizil rang "To'xtash!" degan ogohlantirishni anglatadi.

Y. D. Apresyan kompyuterga ekperimental o'rnatilgan rangli ekranlar vositasida madaniyatlar assotsiatsiyalaridagi farqlarni va turli ranglarga ko'rsatilgan reaksiyalarni quyidagicha ko'rsatgan⁶⁰: qizil rang – AQShda xavf-xatarni, Fransiyada zodagonlikni, Misrda o'limni, Hindistonda hayot va ijodni, Yaponiyada g'azab va xavf-xatarni, Xitoyda baxt-saodatni; oq rang – AQShda poklikni, Fransiyada betaraflik, xolislikni, Misrda xursandchilik, quvonchni, Hindistonda o'lim va poklikni, Yaponiyada o'limni, Xitoyda o'lim va poklikni assotsiatsiyalaydi.

⁶⁰ Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка // Избранные труды. Т. 2. –М., 1995. –С. 197.

Yashil rang – qator madaniyatlarda yangilanish, bahor, barhayotlikni ifodalaydi. Yashil rang – yoshlik, umidni anglatish bilan birga, yosh, tajribasiz kishilarga nisbatan ham qo‘llaniladi. Qator islom davlatlarining bayrog‘ida yashil rang musulmonlikni tamsil etadi. Ayrim madaniyatlarda yashil rang baxtsizlikni ifodalaydi. Masalan, ingliz irimlariga ko‘ra, kelinning sepiga biron yashil rangli narsa kirib qolsa, u albatta, baxtsizlik keltiradi. Xitoy va Uzoq Sharq lingvomadaniyatida yashil rang ochko‘zlik, qaysarlik va tamagirlik ramzi hisoblanadi. Dengizdagi yashil bayroq kema halokatidan darak beradi. Yo‘l harakatida yashil rangdan “Harakatlanish mumkin!” yoki “Yo‘l ochiq!” ma’nosini ifodalash uchun foydalaniladi.

Stereotiplarning qiyosiy lingvomadaniy tahlil.

“Stereotip” tushunchasi Har qanday madaniyat o‘zining dunyoni idrok qilishiga asoslangan, o‘z tafakkuri va xulq-atvorining stereotipini shakllantiradi. Stereotip – muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan, emotsional bo‘yoqdor va favqulodda barqaror bo‘lgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o‘ziga xosligidir. Stereotip – u yoki bu xalqning milliy xarakteri haqida obyektiv ma’lumot beradi. V.A. Maslovaning ta’biricha, “stereotip dunyoda mavjud tip bo‘lib, u faoliyat, xatti-harakat va h.k.ni o‘lchaydi”. Stereotiplar hech qachon alohida kishilarda paydo bo‘lmaydi, ular har doim guruhlarda yuzaga keladi. “Stereotip” termini (yunon. stereos – qattiq, typos – iz,tamg‘a) amerikalik sotsiolog U. Lippman tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. U 1922-yilda nashr etilgan “Jamoat fikri” nomli kitobida stereotiplarning jamoat fikri tizimidagi o‘rni va rolini aniqlashga harakat qilgan. U. Lippman stereotipni bizning ongimizga yetib bormasidan oldin his-tuyg‘ularimizdagi ma’lumotlarga muayyan ta’sir ko‘rsatadigan atrof-muhitni alohida idrok qilish shakli sifatida tushuntirgan. U. Lippmanga ko‘ra, inson uni o‘rab olgan atrof-muhitni uning butun qarama-qarshiliklari bilan anglashga harakat qilib, o‘zi bevosita kuzatmagan hodisalar haqida “o‘zining miyasida manzara” hosil qiladi. Inson o‘z hayotida bevosita qarshilashmagan juda ko‘p

narsalar haqida oldindan aniq tasavvurga ega bo'ladi. Shunga o'xshash stereotiplar tasavvuri mazkur individumning madaniy muhiti ta'sirida shakllanadi: "Aksariyat hollarda biz u yoki bu hodisani oldin ko'rib, keyin unga aniqlik kiritmaymiz, aksincha, oldin u yoki bu hodisani o'zimiz uchun aniqlab, so'ngra uni kuzatamiz. Tashqi dunyoning butun chalkashliklaridan bizning madaniyatimizga aloqadorinigina yulib olamiz va biz mazkur ma'lumotni stereotip shaklida qabul qilishga moyil bo'lamiz". Stereotiplar insonga olam haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lish, o'zining tor ijtimoiy, geografik va siyosiy muhitidan chiqishga imkon beradi.

U. Lippman stereotiplar tadqiqi nazariyasiga asos sogan bo'lsa, 1933-yilda amerikalik olimlar D. Kas va K. Breyllilar milliy stereotiplarni o'rganish metodikasini ishlab chiqishdi. D. Kas va K. Breyllilarning tadqiqotida bir qancha etnik guruhlarining o'ziga xos xususiyatlari o'rganildi. Keyingi yillarda etnik stereotiplarni o'rganishga bag'ishlangan qator tadqiqotlarni tahlil qilgan psixolog O. Klenberg "etnik stereotip" tushunchasini quyidagicha belgilagan: "Etnik stereotip –insonlar ongidagi o'zlari yoki boshqa milliy guruhlar haqidagi manzara. Bunday obrazlar yoki tasavvurlar jamiyatda keng tarqalgan bo'ladi; odatda, ular obyektiv

borliqqa nisbatan o'ta jo'n va qabul qilinmaydigandir". Aksariyat tadqiqotchilar etnik stereotiplarni muqarrar, lekin xavfli hodisa hisoblashadi. Ko'pchilik lug'atlarda "stereotip" so'zi salbiy ma'noda qayd qilingan. Jumladan, M. Korduellning psixologiyadan tuzgan lug'atida stereotipga shunday ta'rif berilgan: "Stereotip – ma'lum guruh yoki kategoriyadagi kishilar haqidagi keskin, ko'pincha yuzaki tasavvur. Biz umumiyatda yuzakilikka moyil bo'lganimiz uchun ham boshqa insonlarning xulq-atvorini oldindan ko'rish uchun stereotiplarni shakllantiramiz. Mazkur stereotiplar ko'pincha salbiy mohiyat, soxta tasavvur va tahqirlash asosiga ega bo'ladi. Stereotiplar har doim ham yolg'on bo'lmaydi; odatda, ularda ma'lum ma'noda haqiqat bo'ladi. Stereotiplarni ko'pchilik tomonidan bo'lishilishi ularning singib ketishiga yordam beradi. Stereotiplar vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin, lekin stereotip

sohiblarining o‘zlashtirilgan tasavvurlardan qutulishi qiyin bo‘ladi”.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Metaforaning lingvomadaniy xususiyatlari nimalardan iborat sanaladi?
2. Ramzlarning lingvomadaniy tavsifi qanday jihatlarga ko‘ra boshqalardan ajralib turadi?
3. Metafora tildagi universal hodisa deganda nima nazarda tutiladi?
4. Evfemizm qanday hodisa?
5. O‘zbek lingvomadaniyatida oq rang nimani anglatadi?
6. Stereotiplarning qiyosiy lingvomadaniy tavsifining o‘ziga xos jihatlarni dalillar yordamida izohlang.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Усманова Ш. Лингвокультурология. Дарслик - Тошкент, 2019. – 245 б.
2. Худойберганава Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. – 41 б.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М.: «Академия», 2001.
4. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010.
5. Маҳмудов.Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 176 б.

IV. AMALIY MASHG‘ULOT MAZMUNI



1 - AMALIY MASHG‘ULOT: LINGVOKULTUREMA – LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKNING ASOSIY TUSHUNCHASI VA ASOSIY BIRLIGI SIFATIDA.

Ishdan maqsad: (savol-javob, mashqlar ishlash, munozara, suhbat, kichik guruhlarda ishlash).

Nazariy ma’lumot

“**Olamning lisoniy manzarasi**” tushunchasi. Har qanday til alohida olam manzarasiga ega va lisoniy shaxs ana shu manzaraga mos ravishda ifodalarning mazmunini tuzishga majburdir. Bunda tilda o‘z aksini topgan insonning olamni o‘ziga xos idroki namoyon bo‘ladi. Til insonning olam haqidagi bilimlarining shakllanishi va mavjud bo‘lishidagi muhim omildir. Inson faoliyat jarayonida obyektiv dunyoni aks ettirar ekan dunyoni bilish natijalarini so‘zda qayd etadi. Olamning lisoniy manzarasi borliq haqidagi obyektiv bilimlarni to‘ldiradi. Lisoniy shakllarda muhrlangan mazkur bilimlar majmuasi **olamning lisoniy manzarasi**, deb nomlanadi⁶¹.

Olamning manzarasi (lisoniy ham) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o‘rganish asosida yaratiladi. Olam – o‘zaro munosabatdagi inson va muhit bo‘lsa, olam manzarasi – inson va muhit haqidagi ma’lumotni qayta ishlash natijasidir. Agar olamning obrazi bo‘linmaydigan yaxlit butunlikni namoyon qilsa, olamning manzarasi dunyo haqidagi turli darajadagi bilimlar majmuyini va uning obyektlariga bo‘lgan munosabatni namoyon qiladi. Olamning obrazini to‘g‘ridan-to‘g‘ri reflekslar vositasida anglab bo‘lmaydi, uni faqat o‘ziga xos obrazlarni “o‘z boshidan kechirish” orqaligina tushunish mumkin. Olam manzarasini “odatdagi” bilish orqali anglab bo‘lmasa-da, uni verbal va obrazli aks ettirish, ifodalash mumkin. A.K.Kamenskiy **olamning**

⁶¹ Кавинкина И.Н. Психолингвистика. Пособие для студентов педагогических специальностей высших учебных заведений. –Гродно: ГрГУ, 2010. –С. 152; Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.64.

lisoniy manzarasini “ mantiqiy (konseptual) va lisoniy (so‘zli) modeldan tashkil topgan mantiqiy-so‘zli hosila” sifatida umumiy shaklda izohlagan.

M. Xaydeggerning qayd qilishicha, “manzara” so‘zi deganda birinchi navbatda, biron narsaning tasviri haqida o‘ylaymiz, “olam manzarasi dunyoning tasvirini emas, balki olamni manzaradek tushunishni ifodalaydi”. Haqiqiy borliqni aks ettiruvchi olamning manzarasi va olamning lisoniy manzarasi o‘rtasida murakkab munosabatlar mavjud bo‘ladi. Olam manzarasi makon (yuqori-quyi, o‘ng-chap, sharq-g‘arb, uzoq-yaqin), zamon (kun-tun, qish-yoz), miqdor va h.k. o‘lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til, an‘analar, tabiat va landshaft, ta‘lim va tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar ta‘sir ko‘rsatadi.

Olamning lisoniy manzarasi olamning maxsus manzaralari (kimyo, fizika va h.k.) bilan bir qatorda bo‘la olmaydi, u boshqa manzaralardan oldinda bo‘lib, ularni shakllantiradi. Chunki inson dunyoni va o‘zini umuminsoniy va milliy tajribaga asoslangan til vositasida angelaydi. Bu o‘rinda milliy tajriba tilning barcha darajadagi o‘ziga xos xususiyatlarni belgilaydi. Tilning o‘ziga xosligi tufayli til egasining ongida muayyan olamning lisoniy manzarasi yuzaga keladi va inson u orqali dunyoni ko‘radi

V. Fon Gumboldt “Tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning turlichaligi emas, balki har bir millatdagi dunyoni ko‘rishning farqliligi natijasidir”, deb qayd qilgan. Chindan ham, har bir millatning o‘ziga xos ko‘rish tarzi bor, o‘ziga xos idrok intizomi bor, umumlashtirib aytganda, o‘ziga xos tafakkur tamoyili bor... Amerikalik tilshunos Benjamin Li Uorf “Agar Nyuton inglizcha gapirmaganida, inglizcha o‘ylamaganida edi, uning koinot haqidagi buyuk kashfiyoti bir qadar boshqachroq bo‘lardi” degan⁶².

Har qanday til egasi bo‘lgan inson uchun haqiqiy borliq (moddiy va fizik) quyidagi ko‘rinishlarda mavjud:

- 1) haqiqiy borliqning o‘zi;

⁶² Махмудов Н. Тил. –Тошкент: Ёзувчи, 1998. –Б. 9-10.

- 2) birinchi signal (borliqni sezgilar vositasida idrok qilish) sistemasi;
- 3) ikkinchi signal (verbal) sistemasi.

Haqiqiy borliqni idrok qilishning bu uch darajasi bilan haqiqiy borliq haqidagi tasavvurlar: olam umumiy manzarasining tasavvuri (maishiy va ilmiy), olamning lisoniy manzarasi yordamida obyektivlashtirilgan olamning subyektiv tasavvuri o‘zaro munosabatda bo‘ladi.

Olamning lisoniy manzarasi insonni olamga (tabiatga, hayvonlarga, o‘z-o‘ziga) bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Har qanday tabiiy til dunyoni bilishning muayyan usulini aks ettiradi. Unda ifodalangan ma’nolar muayyan qarashlarning yagona tizimida, o‘ziga xos jamoaviy falsafada mujassamlashadi va u barcha til egalari uchun majburiylik kasb etadi. Mazkur tilda so‘zlashuvchilar dunyosi shakllanadi, ya’ni olamning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya va grammatikada muhrlangan olam haqidagi bilimlar majmuasidir.

Olam manzarasining konseptual va lisoniy turlarini farqlash lozim. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasidan farqli o‘laroq, bilish va ijtimoiy faoliyatlar natijalarini aks ettirib doimo o‘zgarishda bo‘ladi. Biroq olam lisoniy manzarasining ayrim qismlari insonlarning olam haqidagi qadimdan qolgan, eskicha tasavvurlarini uzoq vaqt mobaynida saqlab qoladi. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasiga nisbatan boyroq bo‘ladi, chunki, uning shakllanishida tafakkurning har xil turlari ishtirok etadi. Turli kishilarda, masalan, turli davrlar, turli ijtimoiy va yosh guruhlari, turli bilim sohalari va h.k.ning vakillarida olamning konseptual manzaralari farqlanishi mumkin. Har xil tillarda so‘zlashuvchi kishilar muayyan sharoitlarda bir-biriga yaqin bo‘lgan olamning konseptual manzaralariga, aksincha, bir tilda so‘zlashuvchi kishilar olamning turli konseptual manzaralariga ega bo‘lishlari mumkin⁶³. Olamning konseptual manzarasida umuminsoniy, milliy va shaxsiy o‘zaro munosabatlar bo‘ladi. Olamning konseptual manzarasi bilan olamning lisoniy manzarasi bir-biridan farq qilishiga qaramay, har ikkala manzara o‘zaro

⁶³ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.65.

bog‘liqdir. Agar til olamning konseptual manzarasi bilan aloqada bo‘lmaganida, u muloqot vositasi rolini bajara olmasdi.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar alohida rol o‘ynaydi. Ular “xalq hayotining ko‘zgusi”dir. Frazelogik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so‘zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an‘analari bilan chambarchas bog‘liqdir. Frazelogik birliklarning semantikasi inson va uning faoliyatini tavsiflashga qaratiladi⁶⁴.

Frazelogizmlar vositasida yaratilgan olamning lisoniy manzarasini tahlilida uning antropotsentrik xususiyatini ta’kidlash joiz. Olamning antropotsentrik manzarasi frazeologizmlar yo‘nalishining insonga qaratilganligi bilan ifodalanadi. Bunda inson barcha narsalarning o‘lchovi sifatida ishtirok etadi: ko‘p – *boshini yeb*; to‘la, butun – *boshdan oyoq*; kichik – *ko‘z ilg‘amas*; tez – *ko‘z ochib yumguncha* va h.k.

Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so‘zlar, o‘xshatishlar, konnotativ so‘zlar, stereotiplar, ramzlar va h.k. vositasida yaratiladi. Har qanday til o‘zida mazkur til egasining dunyoqarashini belgilaydigan va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, o‘ziga xos xususiyatlar tizimini mujassamlashtiradi. Masalan, ruslarda *cho‘chqa* a) ifloslik, b) nonko‘rlik, d) tarbiyasizlikni; inglizlarda *pig* ochofatni, o‘zbeklar, qirg‘izlar, qozoqlar va boshqa musulmon xalqlarida *cho‘chqa* sof diniy nuqtayi nazardan o‘ta haqoratni ifodalaydi; vetnamlarda *cho‘chqa* ahmoqlik ramzi bo‘lib keladi. Demak, *cho‘chqa* so‘zi turli xalqlarda turlicha belgilarni konnotatsiyalaydi. Bu esa mazkur xalqlar olam manzarasining shakllanishidagi ularning o‘ziga xos, individual majoziy fikrlashini ko‘rsatadi.

Xullas, har qanday madaniyat o‘zining kalit so‘zlariga ega bo‘ladi. Bu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimovning tilimizning milliy-madaniy xususiyatlari haqida bildirgan quyidagi fikrlarini keltirish ayni muddaodir: “...tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-

⁶⁴ Фразеологический словарь русского литературного языка / Под ред. А. И.Федорова. – М., 1996; Образные средства русского языка / Под ред. В.Н.Телия. –М., 1995.

shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur ma'no-mazmun bilan boyitadigan va to'ldiradigan iboralarni olaylik. Qanchalik g'alati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning o'zi mushkul bir muammo. Shuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki o'ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan so'zlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, ma'naviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir"⁶⁵.

Shunday qilib, olamning lisoniy manzarasini o'rganish masalasi inson va uning turmushi, uning dunyo bilan o'zaro munosabati, uning mavjudligining sharoitlarini aks ettiradigan olamning konseptual manzarasi masalasi bilan chambarchas bog'liqdir. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi.

TOPSHIRIQLAR MAZMUNI

1-topshiriq. Ushbu savollarga javob bering.

1. Lingvokulturema nima?
2. Lingvokulturemaga misol keltiring/
3. "Olamning manzarasi" tushunchasi nima asosida yaratiladi?
4. M. Xaydeggerning fikricha, olam manzarasi nimani ifodalaydi?
5. Olamning konseptual manzarasida qanday munosabatlar bo'ladi?
6. Olamning lisoniy manzarasi nimalar vositasida yaratiladi?
7. Olamning manzarasi" tushunchasi nima asosida yaratiladi?

2-topshiriq. Test.

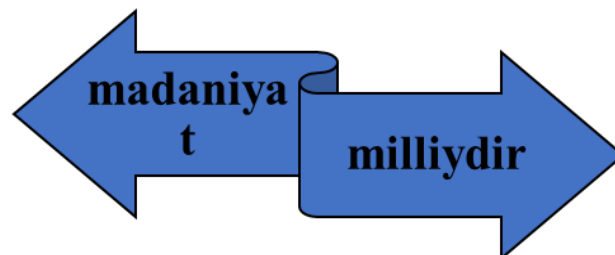
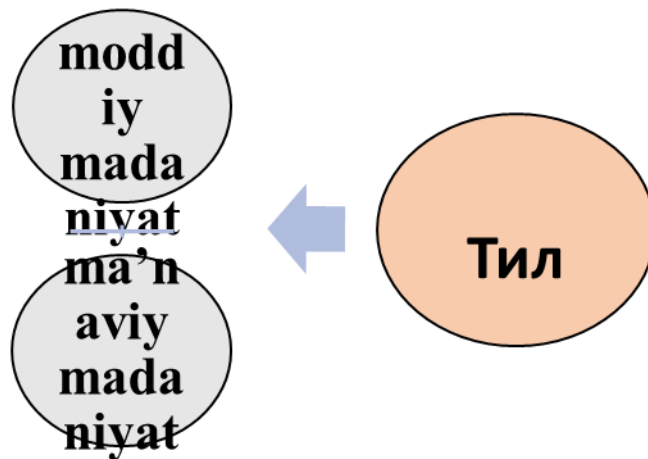
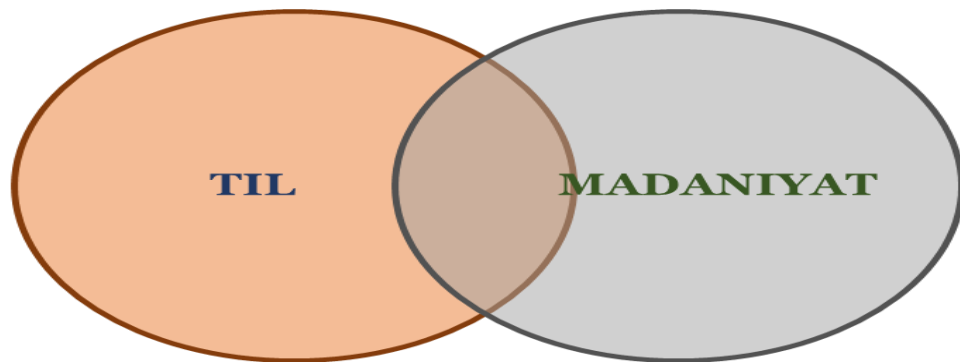
1. Olam manzarasi nima?
 - A) dunyo tasviri
 - B) olamning surati
 - C) olamning ko'rinishi

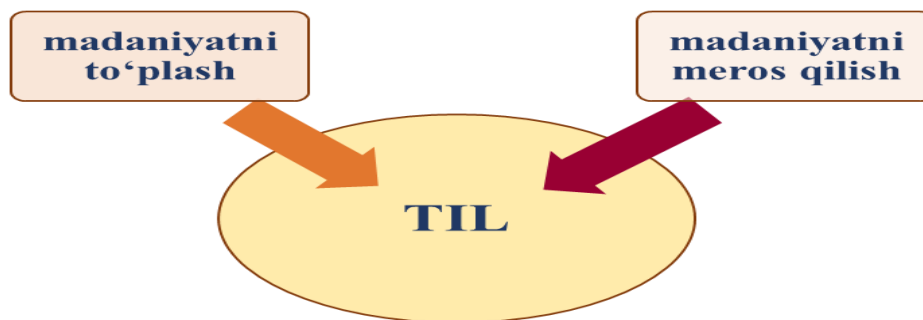
⁶⁵ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 7.

- D) insonning olam haqidagi bilimlari
2. Olamning lisoniy manzarasi nima?
- A) lisoniy shakllarda muhrlangan bilimlar majmuyi
- B) lisoniy shakllardagi fikrlar majmuyi
- C) lisoniy tasvir
- D) matnlarning yaratilishi
3. M. Xaydeggerning fikricha, olam manzarasi nima?
- A) olamning ko‘rinishi
- B) olamni manzaradek tushunish
- C) dunyo tasviri
- D) insonning umumiy bilimlari
4. Olam manzarasi tushunchasi qanday yaratiladi?
- A) insonning olam haqidagi tasavvurlarini o‘rganish asosida yaratiladi
- B) badiiy tasvirlar asosida yaratiladi
- C) eksperimentlar asosida yaratiladi
- D) moddiy va ma’naviy boyliklar asosida yaratiladi
5. Olam manzarasi nimaning natijasidir?
- A) til faktlarini qayta ishlash natijasidir
- B) inson tajribalarining natijasidir
- C) inson va muhit haqidagi ma’lumotni qayta ishlash natijasidir
- D) inson tafakkurining natijasidir
6. Olamning lisoniy manzarasi nimani shakllantiradi?
- A) insonning boshqa odamlarga bo‘lgan munosabatini
- B) insonning olamga bo‘lgan munosabatini
- C) insonning bilimga bo‘lgan munosabatini
- D) insonning jamiyatga bo‘lgan munosabatini
7. Olam manzarasining shakllanishiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?
- A) til va madaniyat
- B) til va jamiyat

- C) badiiy asarlar
D) an'analar, tabiat va landshaft, ta'lim va tarbiya va h.k.
8. Olamning lisoniy manzarasini yaratishda qaysi til birligi muhim rol o'ynaydi?
A) leksemalar
B) fonemalar
C) morfemalar
D) frazeologizmlar
9. Frazeologik birliklarning semantikasi nimani tavsiflashga qaratiladi?
A) inson va uning oilasini
B) atrof-muhitni
C) jamiyat hayotini
D) inson va uning faoliyatini
10. "Lisoniy geshtaltlar" nazariyasi kim tomonidan ilgari surilgan?
A) A.A.Leontev
B) J.Lakoff
C) Sh.Safarov
D) M.S.Kagan
11. Geshtalt nima?
A) obraz, tuzilma, yaxlit shakl
B) ko'chma ma'no
C) ifoda
D) shakl va mazmun birligi
12. "Geshtalt" so'zi qaysi tildan kirgan?
A) ingliz tilidan
B) lotin tilidan
C) nemis tilidan
D) yunon tilidan

Eslab qoling.





FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik - Toshkent, 2019. – 245 b.
2. Худойберганава Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. – 41 б.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М.: «Академия», 2001.
4. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010.
5. Махмудов.Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 176 б.

2-AMALIY MASHG‘ULOT: KONSEPTNING LISONIY VOQELANISH JARAYONI. MILLIY-MADANIY KONSEPT VA UNING XUSUSIYATLARI.

***Ishdan maqsad:** Konseptning lisoniy voqelanish jarayoni, milliy-madaniy konsept va uning xususiyatlari, lingvomadaniyatshunoslikda lakuna muammosi tahlili lakuna haqida bilimga ega bo‘lish, ularni tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish. (savol-javob, mashqlar ishlash, munozara, suhbat, kichik guruhlarda ishlash).*

TOPSHIRIQLAR MAZMUNI

1-topshiriq. Ushbu savollarga javob bering.

8. Konsept nima?
9. Konseptga ta’rif bering.
10. Lingvomadaniy konsept nima?
11. Lakuna nima?
12. Lakuna bo‘yicha kim birinchi fikr bildirgan?

Mashqlar ishlash

1-mashq. Berilgan matnda qaysi konsept ifodalanganini aniqlang.. *Birdan allaqaysi musicha cho‘zib ku-kuladi. Shu qadar nola qildiki, musichaning tovushida shu qadar mung, shu qadar sog‘inch, shu qadar dard borligini birinchi bor ilg‘ashim... Sizni esladim... Musicha yana ku-kuladi, azbaroyi hovli jaranglab ketdi, beozor parrandaning bo‘g‘iqroq tovushi mening ichimdan eshitilayotgandek bo‘ldi... Bu tovush Sizni chaqirayotgan, Sizni chorlayotgan edi... Sezyapsizmi, Sizning so‘zingizdan chiqmay ortiqcha iztiroblarga berilmaslikka uringanim sayin Sizni o‘ylamaslik, Sizni xayoldan quvib chiqarish epini topolmadim. (X.Do‘stmuhammad. “Hijronim mingdir mening” qissasi)*

TOPSHIRIQ ECHIMI: Ushbu matnda **Sog‘inch** konsepti ifodalangan bo‘lib, asar personajining ruhiy holati uning nutqidan anglashiladi.

2 -mashq. Ushbu matnda **Hayrat** konseptining voqelanishida qaysi lisoniy vositalardan foydalanilgan?

Bu juda go‘zal manzara edi, buni faqat usta rassomlarning suratlaridagina ko‘rish mumkin, biroq eng zo‘r musavvir ham uning qo‘shig‘iga bo‘yoq topolmagan bo‘lardi. Qizning ovozida bani dunyo o‘zaro uyg‘unlashib jaranglar, go‘yo xayol ham, go‘zallik ham, orzu ham qizning qiyofasiga kirib qo‘shiq aytardi. Qo‘shiqni tinglayotgan odam bahorni, yasharish faslini, sollanib turgan gullarni, shabadadan to‘kilay-to‘kilay deyayotgan qizg‘aldoq bargidagi shudringni, tuman qoplab olgan bog‘ni, varrak uchirayotgan bolalarni, yuksak-yuksaklarda parvoz qilayotgan, jilvalanayotgan bolalik xayolini ko‘z oldiga keltirishi mumkin edi. Bolalik kabi go‘zal, tiniq va orzumand bu ovoz quyoshning issiq taftidek o‘z ohangi bilan odamni eritib yuborar, ko‘ngilga yoqimli shabadaday esib kirardi. To‘rt hasharchi shunday taassurotlarni boshidan kechirar, ular qo‘shiqni oxirigacha eshitmoqchiday dong qotib turishardi. (N.Eshonqul. “Momoqo‘shiq” qissasi)

TOPSHIRIQ ECHIMI: Matnda qo‘shiq aytayotgan ayolni eshitib turgan hasharchilarning qalbidagi to‘lqinlanish, hayrat hislari tabiat manzaralari tasviri vositasida namoyon bo‘lgan. Bunda yozuvchi sifatlashlardan mohirona foydalangan: *yasharish fasli, sollanib turgan gullar, shabadadan to‘kilay-to‘kilay deyayotgan qizg‘aldoq bargidagi shudring, tuman qoplab olgan bog‘, varrak uchirayotgan bolalar, yuksak-yuksaklarda parvoz qilayotgan, jilvalanayotgan bolalik, bolalik kabi go‘zal, tiniq va orzumand bu ovoz, quyoshning issiq taftidek ohang kabi.*

3-mashq. Berilgan matnda qaysi konsept ifodalanganini aniqlang. *YAna vujudini dahshat bosdi. Nazarida eri azroildek, kela solib, jonini oladiganday, yuragi qo‘rquvdan dukillab ura boshladi. Qo‘llari, bo‘g‘inlari, butun jismi titrab-qaqshab, ichi yaxlaganday, tuyg‘usiz bir maxluqqa o‘xshab o‘tirardi. Ayniqsa,*

Aziz ishdan qaytadigan vaqt yaqinlashgan sari battar vosvosga tushib, o'zidan-o'zi yig'lagisi kelar... elga sovurilgan qadri, nomusining alamiga chidolmaganidanmi, Azizning qahridan qo'rqqanidanmi, o'ksib-o'ksib, borgan sari o'zini to'xtatolmay yig'lay boshladi... (O'.Usmon. "Girdob" romani)

TOPSHIRIQ ECHIMI: Ushbu matnda **Qo'rquv** konsepti ifodalangan bo'lib, asar personajining ruhiy holati uning harakatlaridan anglashiladi

4-mashq. O'zbek tilidagi somatik kod ishtirok etgan iboralarga misollar toping va ularni lingvomadaniy tahlil qiling.

TOPSHIRIQ ECHIMI: Tinglovchilar *bosh, ko'z, til,oyoq, jigar, o'pka* kabi so'zlar qatnashgan iboralarni tahlil qilib, o'zbekona milliy tafakkur tarzida somatizmlarning muhim o'rin tutishi haqida tasavvurga ega bo'ladilar.

TAHLILLARNI BAJARING

1. Rus va ingliz tillarida o'zbek tilidagidek oiladagi bir jinsli farzandning yosh nuqtayi nazaridan farqlovchi opa va singil, aka va uka kabi so'zlar mavjud emas. Ularda faqat сестра, sister; брат, brother so'zlari mavjud bo'lib, agar aniqlashtirish kerak bo'lganda, "katta" yoki "kichik" so'zlari yordamga keladi. Mazkur holatning lingvokulturlogik nuqtayi nazardan izohlang.
2. O'zbek va rus tili misolida "halollik" konseptini lingvomadaniy jihatdan tahlil qiling.
3. O'zbek va rus tilidagi bolalarni erkalovchi so'zlarni solishtiring hamda lingvomadaniy tahlil qiling.
4. Somatik birliklarning metaforik qo'llash va undagi mentallik belgilarini tushuntiring.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik - Toshkent, 2019. – 245 b.
2. Худойберганава Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. – 41 б.

3. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М.: «Академия», 2001.
4. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010.
5. Махмудов.Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 176 б.

3 - AMALIY MASHG‘ULOT: O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA LINGVOMADANIYATSHUNOSLIK SOHASIDAGI ILMIY TADQIQOTLAR VA ISTIQBOLDAGI VAZIFALAR

Ishdan maqsad: O‘zbek tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi ilmiy tadqiqotlar va istiqboldagi vazifalarni tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish (savol-javob, mashqlar ishlash, munozara, suhbat, kichik guruhlarda ishlash).

Nazariy ma’lumot

Hozirgi vaqtda jahon tilshunosligida yetakchi paradigmalardan biri hisoblangan antroposentrik yo‘nalishning asosiy sohalaridan biri hisoblangan lingvomadaniyatshunoslik etnografiya, tilshunoslik, madaniyatshunoslik, psixolingvistika hamkorligida yuzaga keldi. Lingvomadaniyatshunoslik tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o‘zaro aloqasi va ta’sirini antroposentrik paradigma tamoyillari asosida o‘rganuvchi sohadir.[Sabitova, 2013:8-9] Ma’lumki, mazkur soha XX asrning so‘nggi choragida shakllandi, “lingvokulturologiya” termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘ldi. Lingvomadaniyatshunoslikning yuzaga kelishi haqida gapirilganda deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboldtga borib taqalishini ta’kidlaydilar. Ilmiy adabiyotlarda bu sohaning shakllanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber,, X.Glinq, X.Xols, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyman, A.Vejbitskaya, D.Xayme kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rol o‘ynaganligi ta’kidlanadi.

Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy maqsadi madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o‘ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o‘rganishdan iborat. Mazkur sohaning obykti til va madaniyat, predmeti esa o‘zida madaniy semantikani namoyon etuvchi lisoniy birliklar hisoblanadi.

Binobarin, lingvomadaniyatshunoslikda madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi. Bunday til birliklari *lingvomadaniy birliklar* termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar, lingvomadaniy kodlar asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Til sohiblarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklar, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplar, nutqiy muloqotga xos bo'lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplar, olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmuyi bo'lgan konseptosfera, lisoniy ongni tavsiflash hamda aniqlash lingvomadaniy tadqiqotlarning asosiy vazifasii hisoblanadi.[Sabitova, 2013:8-9]

Bugungi kunda lingvomadaniyatshunoslik dunyo, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan sohalardan biri bo'lib, bu borada salmoqli tadqiqotlar yaratilgan. Mazkur sohaga oid ishlarda tadqiqotchilarning olamning lisoniy manzarasi, lingvomadaniy konseptlar, lingvomadaniy kodlar, pretsedent birliklar, intertekstuallik, lisoniy ong, barqaror birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari kabi masalalarga katta e'tibor qaratayotganliklarini kuzatish mumkin. Bunday tadqiqotlarda tilning barcha sathlari birliklari, xususan, so'z va matnning tamoman yangicha talqini va tahlili ustuvorlik qiladi. Bunda lisoniy birliklarning nafaqat til qonuniyatlari, balki jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat, milliy mentalitet kabi omillar nuqtayi nazaridan ham tadqiq etilishi til ilmida yangi g'oyalar, yangi ilmiy qarashlar va tamoyillarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

O'zbek tilshunoslik ilmining tamal toshini qo'ygan va uni rivojlantirishga jiddiy hissa qo'shgan olimlarning ishlarida til va madaniyat uzviyligi xususidagi fikrlar u yoki bu munosabat bilan aytib o'tilgan. Lekin shuni ta'kidlash joizki, tilshunosligimizda tilning lingvomadaniy tahlilini jiddiy va tizimli ravishda amalga oshirish XXI asrning ikkinchi o'n yilligidan boshlandi.

Lingvomadaniyatshunoslikka oid dastlabki maqolalar «O‘zbek tili va adabiyoti» jurnalida N.Mahmudov, E.Begmatov, A.Nurmonov tomonidan e‘lon qilindi. [Mahmudov, 2011; Begmatov, 2013; Nurmonov, 2013] Professor N.Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” nomli maqolasida lingvomadaniyatshunoslik sohasining mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berildi.[Mahmudov, 2012] Maqolada lingvokulturologik nazariyaning shakllanishi uchun xizmat qilgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida asosli mulohazalar aytilgan. Olimning “O‘xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli” nomli maqolasi esa o‘zbek tilidagi turg‘un o‘xshatishlarning til va nutqqa munosabati tayin etilganligi, shuningdek, ularning “milliy obrazli tafakkur tarzini namoyon etadigan birliklar” [Mahmudov, 2011: 19] sifatida ta’riflanib, bu kabi obrazli birliklarning lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganish muammosi qo‘yilganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. N.Mahmudov bu boradagi fikrlarini “O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati”ga yozgan so‘zboshisida yanada chuqurlashtirdi. [Mahmudov, 2013:3-10]

E.Begmatov 2013-yilda e‘lon qilgan maqolasida o‘z e‘tiborini “antroponimik birliklarda antropotsentrik usul uchun material bera oladigan xususiyatlar”ni [Begmatov, 2013:37] aniqlashga qaratgan. Olimning ta’kidiga ko‘ra, “antroponimlarning inson xohishi va faoliyati bilan bog‘liq ekanligi, ularda insonning ehtiyoji va ijodi namoyon bo‘lishi, inson nomida qadimiy davr kishilarining madaniy-ma’naviy va etnik qarashlari o‘z ifodasini topganligi, umuman, ismlar xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy-maishiy turmushi bilan bog‘liq ekanligi” ularni antropotsentrik paradigma asosida o‘rganish uchun asos bo‘la oladi. [Begmatov, 2013:37]

Prof. A.Nurmonov esa o‘z maqolasida lingvistik nisbiylik va lingvistik determinizm nazariyalari haqidagi mulohazalarini bayon etar ekan, til va madaniyat aloqasiga oid munosabatini ham bildirib o‘tadi. Olim lingvistik nisbiylik nazariyasi asoschilari B.Uorf va E.Sepirning til va tafakkurning

madaniyat shakli ekanligi haqidagi fikrlarini e'tirof etish bilan birga tillar o'rtasida umumiy tomonlar ham bor ekanligini ta'kidlab, shunday yozadi: "Har bir tilda xalqning ruhi, milliy madaniyati, o'ziga xos dunyoni ko'rish, idrok etish tarzi namoyon bo'lish bilan birga, tillar o'rtasida obraz yaratishdagi shunday umumiy jihatlar borki, bular umuminsoniy tafakkur mahsuli sifatida yuzaga chiqadi." [Nurmonov, 2013:11]

2015-yilda «O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini» mavzusida doktorlik dissertatsiyasi himoya qilindi. Antropotsentrik paradigmaning nazariy asoslariga doir fikrlar ilgari surilgan ushbu tadqiqotning 3-bobi o'zbek tilidagi matnlarni lingvomadaniy aspektda tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, unda matn - metaforalar, matn-o'xshatishlarning lingvomadaniy tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqotda metaforalarni 4 ta tur (so'z metaforalar, birikma metaforalar, gap metaforalar va matn-metaforalar)ga tasniflagan holda tadqiq etish, matnlarning turg'unlashgan qoliplarini pretsedent birliklarning 5-turi sifatida e'tirof qilish fikri ilgari surilgan. [Xudoyberganova, 2015]

O'zbek tilshunosligida antropotsentrik tadqiq tamoyillari lug'atlarda ham o'z aksini topa boshladi. Nizomiddin Mahmudov boshchiligida tuzilgan "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati" da [Mahmudov, Xudoyberganova, 2013] birinchi marta tilimizdagi 500 dan ziyod turg'un o'xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlari yoritib berildi. Mazkur lug'atda o'zbek xalqining milliy obrazli tafakkuri, olamni idrok etish tarzi, voqelikka aksiologik munosabati o'zbek tili turg'un o'xshatishlari misolida namoyish qilindi. 2015-yilda lingvomadaniyatshunoslik bo'yicha tuzilgan lug'atda [Xudoyberganova, 2015] esa mazkur sohaning 200 dan ortiq asosiy terminlari ma'nosi izohlab berildi.

Asrimiz boshida lingvokulturologiyaga oid bir qancha dissertasion tadqiqotlar ham amalga oshirildi. [Tosheva, 2017; Rustamov, 2018; Nasrullayeva, 2018; Usmonov, 2019] Mazkur dissertasiyalarda asosiy e'tibor lingvomadaniy birliklar tadqiqiga qaratildi. Masalan, Usmanov Farhod tomonidan amalga

oshirilgan «O‘zbek tilidagi o‘xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi» mavzusidagi dissertasion ishda o‘zbek tilidagi turg‘un o‘xshatishlar semantikasida milliy-madaniy konnotatsiyaning o‘rni aniqlab berildi, o‘xshatish etaloni vazifasini bajaruvchi obrazlar lingvomadaniy yondashuvda guruhlashtirildi va lingvomadaniy kodlar nuqtayi nazaridan yoritildi, o‘zbek tilidagi turg‘un o‘xshatishlarning tahlili asosida o‘zbek millatining madaniy me‘yorlari hamda aksiologik munosabatiga xos jihatlar aniqlandi. [Usmonov, 2019] Umuman, aytish joizki, tilshunosligimizda lingvomadaniyatshunoslik sohasida jiddiy tadqiqotlar yuzaga keldi, soha terminlari qat‘iylashdi, uning nazariy asoslari mukammallashdi. Shu bilan birga ayni sohaga doir bir qancha muammolar borligini, bu borada muayyan vazifalar amalga oshirilishi lozimligini e‘tirof etish o‘rinli.

O‘zbek lingvomadaniyatshunosligi bilan bog‘liq muammolardan biri, nazarimizda, mazkur soha terminologiyasi bilan bog‘liq. Lingvomadaniy yo‘nalishdagi tadqiqotlar natijasida lingvomadaniyatshunoslik bilan bog‘liq bir qancha terminlar o‘zbek tilshunosligiga oid terminlar tizimidan o‘rin oldi: lingvomadaniyatshunoslik, lingvomadaniy birliklar, lingvomadaniy kodlar, pretsedent birliklar, matn-metafora, matn o‘xshatish, milliy-madaniy so‘zlar, milliy-madaniy konnotasiya, mifologema, submadaniyat, lisoniy ong, lingvomadaniy hamjamiyat, konseptosfera, arxetip va b. Aytish joizki, mazkur birliklar tilshunosligimizga termini aynan o‘zlashtirish yoki kalkalash yo‘li bilan qabul qilindi. 2019-yilda nashr qilingan “Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati” [Xudoyberganova, 2015] da yangi terminlarni shakllantirishda o‘zbek tilining ichki imkoniyatlaridan imkon qadar foydalanishga harakat qilingan. Masalan, “Verbal va noverbal unsurlarning uyg‘unlashuvi natijasida hosil bo‘lgan matn” ma‘nosida qo‘llanuvchi ruscha *kreolizovanniy tekst* termini lug‘atda *uyg‘un matn* tarzida berilgan [Xudoyberganova, 2015: 37]. Chunki bunday matnlarda turli madaniy-semiotik

maydonlar (til, musiqa, tasvir) uyg'unlashib, yagona vizual, tuzilmaviy hamda mazmuniy yaxlitlikni hosil qiladi.

Keyingi yillarda tadqiqotlar ko'lamini ortganligi sababli tilimizga lingvomadaniyatshunoslikka oid yangi terminlar kirib keldi. Ularning ayrimlarida variantlilik kuzatilmoqda. Masalan: lingvokulturologiya/ lingvomadaniyatshunoslik/ lisoniy madaniyatshunoslik, olamning lisoniy manzarasi/ olamning lingvistik kartinasi, lingvomadaniy birlik/ lingvokulturema, lingvistik nisbiylik nazariyasi/lisoniy nisbiylik nazariyasi, temporal kod/ vaqtga doir kod. Bu kabi birliklarni terminshunoslik mezonlari asosida baholash, amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish zaruriy vazifalardan biridir.

Lingvomadaniy tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish ham lingvomadaniyatshunoslikning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Tilimizda shunday obrazli ifodalar, turg'un birliklar borki, ularni lingvomadaniy yondashuvda tadqiq etish o'zbek tilining ochilmagan qirralarini ko'rsatishga xizmat qiladi. Topishmoqlar, iboralar, maqollar mana shunday birliklar sirasiga kiradi.

Tilshunosligimizda topishmoqlarning semantik va grammatik xususiyatlari tadqiq qilingan. [Saparniyazova, 2005] O'zbek xalqining obrazli tafakkuri, xayolot kengligi, voqelikni til vositasida aks ettirishidagi o'ziga xosligini namoyon etuvchi topishmoqlarga xos shunday jihatlar borki, ular lingvomadaniy tadqiqotlar uchun muhim obyekt sifatida xizmat qiladi.

Topishmoqlarda dunyoni anglashning qadimiy usullaridan biri bo'lgan antropomorfizm yaqqol ko'zga tashlanadi. Ularda borliqdagi predmetlar insoniy qiyofada namoyon bo'ladi: *Shum kampir, Shumaloq kampir, Ikki beti yumaloq kampir (Tandir), Eshik orqasida beli bog'liq qul yotar (Supurgi), Ikki og'a-inini bir ustunga bog'ladim (Tarozi), Kichkinagina kelinchak, boshida bor tugunchak (Gugurt cho'pi).*

Tadqiqotchilar qayd etganidek, topishmoqlarning aksariyati metaforik matndan iborat [Saparniyazova, 2005]: *Oq yer ochdim, qora bug'doy sochdim*

(*Qog'oz, yozuv*), *Qora sigir qarab turar, Sariq sigir yalab turar (Qozon, olov)* kabi topishmoqlar matnida ifodalangan mazmun boshqa bir tagma'noga ishora qilib keladi. M.Saparniyazova o'z tadqiqotida *Fotima- Zuhra urishadi, Merosini bo'lishadi (Qaychi)* topishmog'ini misol sifatida keltirgan. [Saparniyazova, 2005:60] Bu kabi matnlar voqelikni obrazli idrok etishning ixcham ko'rinishlari hisoblanadi.

Topishmoqlarga xos yana bir xususiyat shundaki, ularda lingvomadaniy kodlardan foydalanish yuqori darajada amal qiladi. Xususan, borliqni va undagi predmetlarni antropomorf kod, zoomorf kod va predmetli kodlar vositasida aks ettirish topishmoqlarning muhim belgilaridan biri hisoblanadi.

Voqelik unsurlariga ijobiy yoki salbiy munosabatni aks ettirish ham topishmoqlarga xos xususiyatdir. O'zbek xalq topishmoqlaridan birida insonning ismi qamchi (predmetli kod)ga qiyoslanadi. Bu qamchi oddiy qamchi emas, zar qamchidir, u asrlar davomida ham chirimaydi: *Otam bergan zar qamchi Ming yilda ham chirimas (Ism)*. Ko'rinadiki, ushbu topishmoqda xalqning ismlarni avloddan avlodga meros sifatida olib o'tishi, milliy qadriyat sifatida ardoqlashi o'z aksini topgan.

Real voqelikni idrok etishning topishmoqlarda namoyon bo'luvchi usullari olamning o'zbekcha lisoniy manzarasi bilan chambarchas bog'liq. Bu mazkur birliklarni lingvomadaniy yondashuvda tadqiq etish muhim vazifalardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Tilshunosligimizda lingvomadaniy yondashuvda tadqiq qilinishi lozim bo'lgan obrazli ifodalardan biri mubolag'adir. Mubolag'a nafaqat badiiy asarlarda qo'llanuvchi uslubiy figura, balki insonning voqelikni idrok etish tarzini ko'rsatuvchi hodisa hamdir. Mubolag'a so'zdan tortib matngacha bo'lgan sathda namoyon bo'ladi: *Gulijonning ko'zidan ohular uyaladi. Kiprigini ko'tarsa, Osmonlar suyanadi* (I.Mirzo. "Birinchi sevgi"). Tilimizda olamning lisoniy manzarasini mubolag'a vositasida yaratish mahsuli sifatida shunday o'ziga xos birliklar yuzaga kelganki, ularda olam va lison munosabatlarining betakror

jihatlarini kuzatish mumkin. Shu bois o‘zbek tilidagi mubolag‘alarni olamning lisoniy manzarasini yaratish bilan uzviylikda tahlil etish lingvomadaniy tadqiqotlar ko‘lamini yanada kengaytirishga xizmat qiladi.

O‘zbek lingvomadaniyatshunosligida tadqiqqa tortilmagan mavzulardan biri lingvomadaniy kodlar hisoblanadi. Lingvomadaniy kodlar xususan frazeologizmlar va maqollarda mazkur birliklarni shakllantirishda asos vazifasini o‘taydi. Masalan, juda ko‘p frazeologizmlarning shakllanishida somatik kodlar (bosh, ko‘z, qo‘l, burun, oyoq, jigar, o‘pka, panja), zoomorf kodlar (it, mushuk, qoy, xo‘roz) tayanch komponent bo‘lgan. Umuman, har bir obrazli turg‘un birikma asosida muayyan lingvomadaniy kod yotadi. O‘zbek tilidagi frazeologizmlarni mana shu nuqtayi nazardan o‘rganish va lingvomadaniy kodlar asosida tasnif qilish orqali o‘zbekona tafakkur modellarini yaratish, millat lisoniy ongiga xos mexanizmlarni yoritib berish mumkin.

Lingvomadaniy kodlar xalq maqollarida ham namoyon bo‘ladi. Bu, ayniqsa, metaforik va o‘xshatish mazmunli maqollarga xos jihat hisoblanadi. Bunday maqollarda qo‘llangan lingvomadaniy kodlar xalqning o‘z qadriyatlariga munosabatini yaqqol namoyon etadi. Buni *Sabr tagi – oltin, Kekkayish terakka yarashar, Ona yurtning - oltin beshik* kabi ko‘plab maqollarda ko‘rish mumkin.

XXI asr o‘zbek tilshunosligi ona tilimizning betakror jozibasini yangicha tafakkur, yangi ilmiy qarashlar asosida tadqiq etuvchi yangi tilshunoslik sifatida shakllanmoqda. Bunda lingvomadaniy tadqiqotlar muhim o‘rin egallaydi. Ular tilimiz mohiyatining yanada teran tavsiflanishiga, o‘zbek lisoniy shaxsining o‘ziga xos qiyofasini yaratishga xizmat qiladi. Hozirgi globallashuv davrida esa bu nihoyatda katta e‘tibor qaratilayotgan muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Topshiriqlar mazmuni:

1. Lingvokulturologiya mustaqil yo‘nalishi sifatida qachon vujudga keldi?
2. Lingvokulturologiya qaysi fanlar bilan chambarchas aloqada?
3. Sotsiolingvistika nimani o‘rganadi?

4. Lingvomamlakatshunoslikning tadqiqot obyekti nima?
5. O‘zbek tilshunosligida lingvokultirologiya bo‘yicha bajarilgan tadqiqotlar sharhi.
6. O‘zbek tilshunosligidagi mazkur yo‘nalish bo‘yicha istiqboldagi rejalar?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Begmatov E. Antroponimlar – antroposentrik tadqiq obyekti // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2013. – № 3. – B. 35-39.
2. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 3-16.
3. Mahmudov N. O‘xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 3. – B. 19-24.
4. Mahmudov N. O‘xshatishlar – obrazli milliy tafakkur mahsuli // Mahmudov N., Xudoyberganova D. O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Ma’naviyat, 2013. – B. 3-10.
5. Mahmudov N., Xudoyberganova D. O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Ma’naviyat, 2013. – 320 b.
6. Nurmonov A. Lingvistik nisbiylik va lingvistik determinizm nazariyalari haqida mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2013. – № 5. – B. 10-19.
7. Nasrullaeva G. Antroposentrik metaforaning lingvomadaniy, kommunikativ, pragmatik aspekti: Filol. fan. bo‘yicha falsafa d-ri (PhD) ...diss. – Qarshi, 2018. – 147 b.

4- AMALIY MASHG‘ULOT: O‘XSHATISHLAR VA ULARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI.

Ishdan maqsad: frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari, o‘xshatishlarning lingvokulturologik xususiyatlari bo‘yicha bilimlarni rivojlantirish, metafora, frazeologik birliklar, o‘xshatishlarni lingvomadaniy tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish (savol-javob, mashqlar ishlash, munozara, suhbat, kichik guruhlarda ishlash).

TOPSHIRIQLAR MAZMUNI

1-topshiriq. Nazariy savollarga javob bering.

1. Lingvomadaniyatlarda o‘xshatishlar qanday o‘rin tutadi?
2. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida qaysi o‘xshatishlar keltirilgan?
3. Erkin o‘xshatishga ta’rif bering.
4. Turg‘un o‘xshatishga ta’rif bering.
5. O‘xshatish etaloni sifatida qanday so‘zlardan ko‘proq foydalaniladi?
6. Lingvomadaniyatlarining o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettirgan o‘xshatishlarga misollar keltiring.

2-topshiriq. Assotsiativ eksperiment

Eksperiment maqsadi: respondent (talaba)ning o‘xshatishlar bilan bog‘liq o‘rtacha assotsiativ qatorlarni tushunishini aniqlash va ularning turli lingvomadaniyatlardagi o‘xshatishlar xususidagi bilimlarini mustahkamlash.

Eksperiment sharti: Auditoriyaga anketa ko‘rinishidagi o‘zbek madaniyatiga xos o‘zshatish-stimul so‘zlar ro‘yxatini o‘z ichiga olgan stimul material tarqatiladi. Anketani olgan respondentlar stimul-so‘zlarni o‘qishadi va bu so‘zlarning qarshisiga ingliz, rus va turk tillaridagi o‘xshatish-reaksiya so‘zlarni hamda ularning ma’nolarinin yozishadi.

Eksperiment vaqti: 5 daqiqa.

ANKETA

1. Ismi-sharifi _____

2. Kursi _____

№	Stimul soʻzlar	Reaksiy a soʻzlar	Reaksiy a soʻzlar	Reaksiy a soʻzlar	Maʼnola ri
1	tulkiday				
2	ayiqday				
3	arsloday				
4	choʻchqada y				
5	molday				
6	eshakday				

3-topshiriq.

1. Frazelogizmlarda nimalar haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan boʻladi?
2. Rus tilshunosi B. A. Larinning fikricha, frazeologizmlar nimani bilvosita aks ettiradi?
3. F. I. Buslayev frazeologizmlarga qanday taʼrif beradi?
4. V.A. Maslova frazeologizmlar haqida qanday gipotezani ilgari surgan?
5. Frazelogizm va metaforalar qaysi jihati bilan boshqa atov birliklaridan ajralib turadi?
6. V.N.Teliya tilning frazeologik tarkibini qanday izohlaydi?
7. Tarkibida diniy-mifologik shaxs nomlari uchragan frazeologizmlarga misollar keltiring.
8. Milliy realiyalarni ifodalovchi frazeologizmlarga misollar keltiring.

4-topshiriq. O‘zbek frazeologizmlaridan 5 tasini lingvomadaniy tahlil qiling.

5-topshiriq. Jadvalli to‘ldiring.

№	Frazeologimlar	Milliy-madaniy semantika izohi
1	Chillasi chiqmoq	
2	Belingda belbog‘ing bormi?	
3	To‘nini teskari kiyib olmoq	
4	Ko‘rparasiga qarab oyoq uzatmoq	

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Усманова Ш. Лингвокультурология. Дарслик - Тошкент, 2019. – 245 б.
2. Худойберганава Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. – 41 б.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М.: «Академия», 2001.
4. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010.
5. Маҳмудов.Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 176 б.
6. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.

V. KEYSLAR BANKI



V.KEYSLAR BANKI

1-keys. Respublikamizda Oliy ta'lim muassasalariga test sinovlari orqali qabul qilish yo'lga qo'yilgan. Test sinovlarining afzalliklari mavjud bo'lishiga qaramasdan, o'qishga qabul qilingan talabalarning bilimlarida muayyan kamchiliklar uchraydi. Ularning ba'zilarida nutq va muloqot madaniyati past darajada, o'z fikrini bayon etish, fikrini asoslash ko'nikmalari, ijodiy va mustaqil fikr yuritish ko'nikmalari tarkib topmaganligi ma'lum bo'ladi.

Savollar:

1. Muammo nimadan iborat?
2. Mazkur muammoni hal etish uchun professor-o'qituvchilar qanday ishlar olib borishi lozim deb o'ylaysiz?
3. Siz bu muammoga qanday yechimlar taklif qilasiz?

Manba: Pedagogik kvalimetriyaga doir adabiyotlar.

Tinglovchilar uchun ko'rsatmalar:

1. Keys mohiyatini yetarlicha anglab oling.
2. Muammoning yechimini topishga xizmat qiluvchi omillarni aniqlang.
3. Aniqlangan omillar orasidan muammoga barchasidan ko'proq dahldor bo'lgan omil (yoki ikkita omil)ni ajrating.
4. Ana shu omillar asosida yechimni asoslashga harakat qiling.
5. O'z fikringizni bayon eting.

Keysni yechish jarayoni:

1. Tinglovchilar keys mohiyatini u bilan tanishish orqali kichik guruhda muhokama qilinadi.
2. Tinglovchi kichik guruh a'zolari bilan hamkorlikda muammoni hal etishga zamin tayyorlaydigan omillarni aniqlaydi.
3. Muammoni hal etishga imkon beradigan omillardan eng muhimlari ajratib olinadi.
4. Kichik guruh a'zolari umumiy fikr asosida eng muxim omillarni bayon etadi.

5. Kichik guruhlarning fikrlari tahlil etiladi va umumiy xulosa yasaladi.

O‘qituvchining yechimi

1-omil: Davlat Test markazi tomonidan fanlar bo‘yicha tuzilgan test topshiriqlari standart testlar bo‘lib, abituriyentlarning fan asoslarini o‘zlashtirish darajasini aniqlashga emas, balki ularning xotirasining kuchlilik darajasini aniqlaydi.

2-omil: Professor-o‘qituvchilar o‘qishga qabul qilingan talabalarning nutq va muloqot madaniyati, o‘z fikrini bayon etish, fikrini asoslash ko‘nikmalari, ijodiy va mustaqil fikr yuritish ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsadida nostandart o‘quv va test topshiriqlaridan foydalanishi lozim.

2-keys. Oliy ta’lim muassasasining “Anonim xatlar” qutisiga tabiiy fanlar fakultetida pedagogik faoliyat yuritayotgan Hasan Husanovichning ta’magirligi, talabalarga tazyiq o‘tkazishi haqida ma’lumot kelib tushdi.

Fakultet dekani Hasan Husanovich mashg‘ulot olib boradigan guruh talabalari bilan Hasan Husanovich ishtirokida umumiy tarzda suhbat o‘tkazdi. Xatdagi faktlar tasdiqlanmadi. Bu holatni qanday izohlash mumkin?

Savollar:

1. Fakultet dekani ushbu masalani o‘rganishda qanday xatoga yo‘l qo‘ydi?
2. Ushbu masala qanday o‘rganish lozimligi haqida tavsiya ishlab chiqing.
3. Nima sababdan suhbat davomida talabalar tomonidan Hasan Husanovichning pedagogik faoliyatidagi kamchiliklar borasida fikr bildirilmadi?
4. Siz ushbu muammoni qanday hal etgan bo‘lardingiz?

Tinglovchilarga tavsiya etiladigan manbalar:

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, “Inson huquqlari deklaratsiyasi”, O‘zbekiston Respublikasining Oliy ta’lim muassasalari Nizomi, Pedagogik kvalimetriya.

Tinglovchilar uchun ko'rsatmalar:

1. Keys mohiyatini yetarlicha anglab oling.
2. Muammoning yechimini topishga xizmat qiluvchi omillarni aniqlang.
3. Aniqlangan omillar orasidan muammoga barchasidan ko'proq dahldor bo'lgan omil (yoki ikkita omil)ni ajrating.
4. Ana shu omillar asosida yechimni asoslashga harakat qiling.
5. O'z fikringizni bayon eting.

Keysni yechish jarayoni:

1. Tinglovchilar keys mohiyatini u bilan tanishish orqali kichik guruhda muhokama qilinadi.
2. Tinglovchi kichik guruh a'zolari bilan hamkorlikda muammoni hal etishga zamin tayyorlaydigan omillarni aniqlaydi.
3. Muammoni hal etishga imkon beradigan omillardan eng muhimlari ajratib olinadi.
4. Kichik guruh a'zolari umumiy fikr asosida eng muhim omillarni bayon etadi.
5. Kichik guruhlarning fikrlari tahlil etiladi va umumiy xulosa yasaladi.

O'qituvchining yechimi

Fakultet rahbarlari o'qituvchining pedagogik faoliyatidagi kamchiliklarni o'rganishda xatolikka yo'l qo'ygan. Bu holatda pedagogik kvalimetriyaning anonim so'rovnoma metodidan foydalanish va olingan natijalarni muhokama etilishi lozim edi.

3-keys. Fakultet ilmiy Kengashida "Yilning eng yaxshi o'qituvchisi" tanloviga nomzodlar tanlanmoqda. Bakalavriat yo'nalishining 3 kursida turli kurslardan mashg'ulot olib boradigan 2 ta professor-o'qituvchining pedagogik faoliyati va erishilgan natijalar tahlil etilmoqda. Har ikkala ustozning hamma ko'rsatkichlari bir xil, lekin talabalarning fanlar bo'yicha o'zlashtirgan bilimlari tahlilida farq mavjud.

Birinchi ustoz talabalarning fanlar bo'yicha o'zlashtirgan bilimlarini standart test topshiriqlari bilan baholagan va 100% o'zlashtirish va 60% ta'lim samaradorligiga erishgan.

Ikkinchi ustoz talabalarning fanlar bo'yicha o'zlashtirgan bilimlarini nostandart test topshiriqlari bilan baholagan va 98% o'zlashtirish va 50% ta'lim samaradorligiga erishgan.

Ilmiy kengash yig'ilishi birinchi ustozni tanlovda g'olib deb topgan va rag'batlantirilgan.

Savollar:

1. Fakultet ilmiy Kengashi ushbu masalani o'rganish va tahlil qilishda qanday xatoga yo'l qo'ydi?
2. Ushbu masala qanday o'rganish lozimligi haqida tavsiya ishlab chiqing.
3. Siz qanday fikrdasiz, Ilmiy kengash yig'ilishi to'g'ri qaror qabul qildimi?
4. Siz ushbu muammoni qanday hal etgan bo'lardingiz?

Tinglovchilarga tavsiya etiladigan manbalar:

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "Inson huquqlari deklaratsiyasi", O'zbekiston Respublikasining Oliy ta'lim muassasalari Nizomi, Pedagogik kvalimetriya.

Tinglovchilar uchun ko'rsatmalar:

1. Keys mohiyatini yetarlicha anglab oling.
2. Muammoning yechimini topishga xizmat qiluvchi omillarni aniqlang.
3. Aniqlangan omillar orasidan muammoga barchasidan ko'proq dahldor bo'lgan omil (yoki ikkita omil)ni ajrating.
4. Ana shu omillar asosida echimni asoslashga harakat qiling.
5. O'z fikringizni bayon eting.

Keysni yechish jarayoni:

1. Tinglovchilar keys mohiyatini u bilan tanishish orqali kichik guruhda muhokama qiladi.
2. Tinglovchi kichik guruh a'zolari bilan hamkorlikda muammoni hal etishga zamin tayyorlaydigan omillarni aniqlaydi.
3. Muammoni hal etishga imkon beradigan omillardan eng muhimlari ajratib olinadi.
4. Kichik guruh a'zolari umumiy fikr asosida eng muhim omillarni bayon etadi.
5. Kichik guruhlarning fikrlari tahlil etiladi va umumiy xulosa yasaladi.

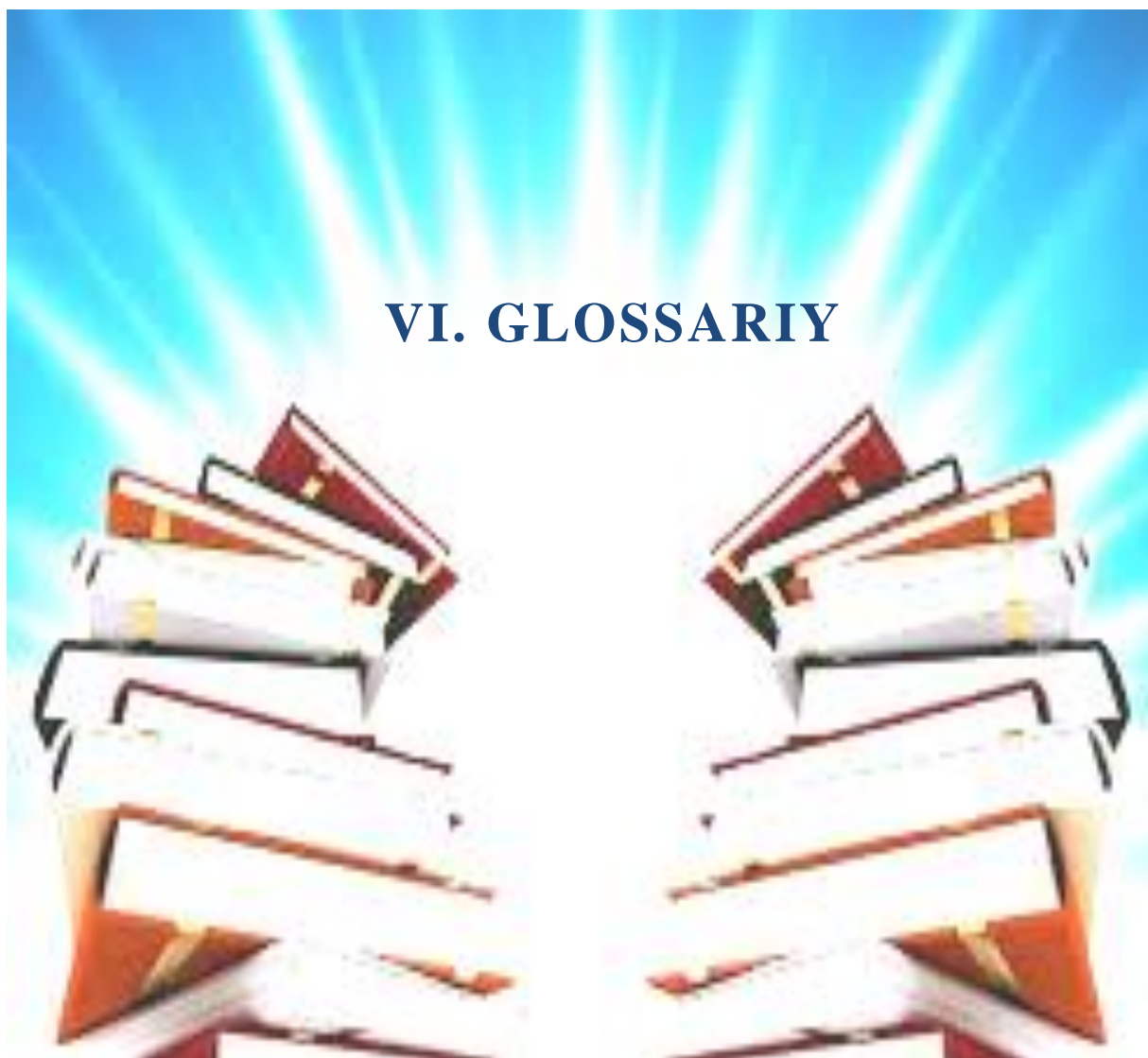
O'qituvchining yechimi

O'zbekiston Respublikasining "Oliy ta'lim muassasi Nizomi"da "Yilning eng yaxshi o'qituvchisi" tanloviga nomzodlarni tanlashda ijodkor, yangilikka intiluvchan va pedagogik jarayonga innovatsiyalarni joriy etgan ustozlarga e'tibor qaratish lozimligi ko'rsatilgan.

Birinchi ustozning talabalarning fanlar bo'yicha o'zlashtirgan bilimlarini standart test topshiriqlari bilan yuzaki baholagan va olingan natija amalda o'zini oqlamasligi aniq. Bu holatda ikkinchi ustoz tomonidan talabalarning fanlar bo'yicha o'zlashtirgan bilimlarini nostandart test topshiriqlari bilan baholaganligi uning ijodkorligini bildiradi va erishilgan natijaning ishonchliligi yuqori.

Ilmiy kengash yig'ilishi to'g'ri qaror qabul qilishi uchun mazkur jarayonni chuqur o'rganishi, integrativ nostandart test topshiriqlari asosida talabalar bilimni aniqlashi lozim edi.

VI. GLOSSARIY



VI. GLOSSARIY

Termin	O'zbek tilidagi sharhi	Ingliz tilidagi sharhi
Intertekstuallik	(lot. inter - oraliq + lot. textus - mato; to'qish; aloqa, uyg'unlik) Biror matn tarkibida boshqa matn yoki uning unsurlarining ochiq yoki yashirin tarzda mavjud bo'lishi. Lingvokulturologiyada intertekstuallikka ikki madaniy-semiotik maydonning "dialogi" sifatida yondashiladi.	(lot. inter - intermediate + lot. textus - cloth; knitting; communication, harmony) The existence of another text or its elements openly or covertly in any text. In linguoculturology, intertextuality is treated as a "dialogue" of two cultural and semiotic spaces.
Konsept	(lot. conceptus - tushuncha; bilim) Insonning mental va ruhiy imkoniyatlari, uning bilimi va tajribasini aks ettiruvchi axborot tizimi birligi.	(lot. conceptus - concept; knowledge) A unit of information system that reflects one's mental and psychological capabilities, knowledge and experience.
Lingvomadaniy konsept	Ma'naviy qadriyatlarga yo'naltirilgan, lisoniy ifodaga ega bo'lgan va etnomadaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan jamoa ongi birligi	Unity of collective consciousness, focused on spiritual values, linguistic expression and ethnocultural identity
Lingvokulturologiya	(lot. lingua - til + lot. cultura-ishlov berish+ grek.logos-ta'limot) Tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, tilning	(Latin. lingua - language + lot. cultura-processing + grek.logos-doctrine) Linguistics, cultural studies, ethnography, in the field of psycholinguistics emerging, language culture, ethnicity,

	madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o'zaro aloqasi va ta'sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o'rganuvchi soha.	nationality interaction and impact with mentoring a field of study based on the principles of anthropocentric paradigm.
Madaniy kodlar	Muayyan madaniy mazmuni shartli, ramziy va kodlangan tarzda ifodalovchi moddiy yoki ideal belgilar tizimi	A system of material or ideal symbols that represent a particular cultural context in a conditional, symbolic and coded manner
Olamning lisoniy manzarasi	Voqelikni idrok etishning tilda muhrlangan va muayyan lisoniy jamoa uchun xos bo'lgan tuzilishi, olamni idrok etish va konseptualashtirishning universal va ayni vaqtda milliy xoslangan usuli	The sealed and language-specific structure of reality perception is a universal and simultaneously nationalized way of understanding and conceptualizing the world.
Pretsedent nomlar	Mashhur matnlar yoki vaziyatlar bilan bog'liq bo'lgan nomlar, shuningdek, muayyan sifatlarning namunaviy yig'indisiga ishora qiluvchi ramziy nomlar. Masalan: <i>Alpomish, Majnun, Suqrot, Hotam, Napoleon, Rim, Samarqand</i> Etnolingvistika (Grek. ethnos - xalq +lot.lingua - til) 1 Tilning ma'naviy madaniyat, xalq mentaliteti, xalq ijodi bilan munosabati va aloqadorligini tadqiq etuvchi soha.	Famous texts or situations involving names, as well as symbolic names referring to an exemplary set of certain attributes. Example: Alpomish Majnun, Socrates, Hotam, Napoleon, Rome, Samarkand Ethnolinguistics (Greek. Ethnos - folk + lot.lingua - language) 1 The relationship of language with spiritual culture, folk mentality, folk art. and research related.

VII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI



VII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуг‘ халқнинг иши ҳам улуг‘, ҳаёти ёруғ ва келажакки фаровон бўлади. 3-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

I. Normativ-huquqiy hujjatlar

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 феврал “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Наракатлар стратегияси тўғ‘рисида”ги 4947-сонли Фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрел "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғ‘рисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябр “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инноватсион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғ‘рисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғ‘рисида”ги ПФ-5729-

сонли Фармони.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябр “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябр “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли [Фармони](#).
15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябр “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

III. Maxsus adabiyotlar

16. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. – 174 б.
17. Ҳудойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: “Turon zamin ziyo”, 2015. – 41 б.
18. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. –Toshkent: Universitet, 2014.
19. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. -Тошкент: Фан, 2013.
20. Сафаров Ш.Когнитив тилшунослик. -Жиззах: Сангзор, 2006.

21. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. -Тошкент: Фан, 2007.
22. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. -Самарқанд, 2010.
23. Normurodov R. Sotsiolingvistika. -Termiz, 2008.
24. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. –Toshkent:Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU, 2019.
25. Mahmudov N.Tilning mukammal tadqiq yo‘llarini izlab //O‘zbek tili va adabiyoti. -Toshkent, 2012.–В. 3-16.
26. Маслова В.А.Введение в лингвокультурологию. –М.:Наследие, 1992.
27. Маслова В. Лингвокультурология. Учеб. Пособие. –М.:2001.
28. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. –М.: Прогресс. 1989. - С.312.
29. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
30. Ахманова О. Словар лингвистических терминов. -М: Наука, 1966.
31. Mo‘minov S. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. - Toshkent, 2000.
32. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap // O‘zbek tili va adabiyoti. 1986, №6.
33. Hakimov M. O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini. Filol. fan. dok. diss. avtoreferati. -Т., 2001.
34. Tohirov Z. O‘zbek tilida pragmatik semalarning hosil bo‘lishi va ularda sub’ektiv munosabatning yuzaga chiqishi. Filol. fan. nomz. diss. avtoreferati. -Т., 1994.
35. Rahmatullaev Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. – Т.: Universitet, 2007.
36. Tursunov U., Muxtorov Sh., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o`zbek adabiy tili. – Т. 1992.
37. Nurmonov A., Mahmudov N. va boshq. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. -Т.: Fan, 1992.

38. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. – Тошкент: Академнашр, 2012.
39. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. (Magistrantlar uchun o‘quv qo‘llanma). – Toshkent, 2008
40. Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013.
41. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Зарқалам, 2010.
42. Iskandarova Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. – Farg‘ona, 2006
43. Худойберганова Д. , Анданиязова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016.
44. Xudoyberganova D. O‘zbek lingvomadaniyatshunosligining dolzarb muammolari. O‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish bo‘yicha hamkorlik istiqbollari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. -Toshkent, 2020.

IV. Elektron ta’lim resurslari

45. www.ziyonet.uz
46. www.nuuz.uz
47. www.bimm.uz
48. www.literature.uz
49. www.kutubxona.uz
50. [http:// www.disser.h10.ru/pedagog.html](http://www.disser.h10.ru/pedagog.html)
51. <http://www.istedod.uz/>
52. www.scopus.com

VIII. TAQRIZLAR



**TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI
HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARINI QAYTA TAYYORLASH VA
ULARNING MALAKASINI OSHIRISH TARMOQ MARKAZI DOTSENTI
M.HAKIMOVA TOMONIDAN TUZILGAN “LINGVOKULTUROLOGIYA”
NOMLI FAN DASTURI VA O‘QUV-USLUBIY MAJMUAGA**

TAQRIZ

“Lingvokulturologiya” deb nomlangan mazkur fan doirasida zamonaviy o‘zbek tilshunosligida yangi yo‘nalish hisoblangan xalq madaniyatining tilda aks etishini o‘rganuvchi “Lingvokulturologiya”ning tilni tadqiq etishdagi o‘ziga xosligi, uning fan sifatida shakllanishi, o‘rganish obyekti, maqsad va vazifalari, metodlari, tayanch tushunchalari, milliy madaniy konsept masalasi, metafora, frazeologik birliklar, o‘xshatishlarning lingvokulturologik xususiyatlari hamda fanning dolzarb muammolari haqida ma’lumot beriladi.

Bu fan o‘zbek milliy madaniyatining tilda qay yo‘sinlarda ifodalanishlarga ega bo‘lishini hamda ularni tahlil qilish, madaniyatlararo o‘xshash va farqli jihatlarning tilda namoyon bo‘lishi va ularni aniqlash kabi masalalarni o‘rgatadi.

Mazkur fan dasturi hamda o‘quv-uslubiy majmuada “Lingvokulturologiya” fani va uning asosiy tushunchalari bo‘yicha tinglovchilar bilishi va o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan nazariy bilimlar majmui aks etgan. Shu bilan birga, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiqi yuzasidan topshiriqlar tizimi bayon etilgan. Bu o‘rinda lingvokulturologik tahlil, badiiy matn bilan ishlash, vaziyatli topshiriq va testlar nazariy bilimlarni o‘zlashtirishga samarali yordam beradi.

Fan dasturi hamda o‘quv-uslubiy majmuada fanni o‘tishda qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, jumladan, “Blits-surov”, “Tushunchalar tahlili”, “Keys-stadi”, “Klasster”, “Venn diagrammasi” kabilar ham taqdim etilgan. Mazkur pedagogik texnologiyalar ta’lim sifatini oshirishda, nazariy bilimlarni chuqur o‘zlashtirishda samarali ekanligi shubhasiz.

M.Hakimova tomonidan tuzilgan “Lingvokulturologiya” nomli fan dasturi, o‘quv-uslubiy majmua zamonaviy tilshunoslik hamda o‘qitishning ilg‘or texnologiyalari talablariga to‘liq javob beradi, uni bimalol nashrga tavsiya etish mumkin.

S. Ashirboyev



**TDO‘TAU professori,
filologiya fanlari doktori**

**TOSHDO‘TAU HUZURIDAGI PKQTMO TARMOQ MARKAZIDA
O‘QITILADIGAN
“O‘ZBEK TILI FILOLOGIYASI:O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI”
YO‘NALISHI KURSI O‘QUV DASTURIGA
TAQRIZ**

“O‘zbek tili filologiyasi:o‘zbek tilshunosligi” yo‘nalishi o‘z maqsad va vazifalariga ega, albatta. Fanlararo integratsiya, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish, o‘qitish va bilim olishda turli metod hamda metodologiyalarni qo‘llash – bu davr talabi sanaladi. “O‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy muammolari”, “Antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari”, “Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari:assotsiativ tilshunoslik”, “Semantikaning dolzarb muammolari”, “Til texnologiyasi”, “Lingvokulturologiya” kabi fanlarning dasturga kiritilgani maqsadga muvofiq ekanini ta’kidlash zarur.

Dasturda berilgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, til birliklarini antropotsentrik paradigma asosida tadqiq etish milliy ong va tafakkurning ifodasi bo‘lgan tilimizning jamiyatning eng muhim subyekti bo‘lgan shaxs bilan aloqador jihatlarini o‘rganishga, ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish, maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan ingliz tili, avtomatik tahlil qilish mezonlari va tamoyillari, tillararo munosabatlar tahlili, tabiiy til qonuniyatlarining algoritmik mezonlarini bilishlari, lingvistik bilimlar bazasi, mashina tarjimasida tizimlashtirish masalasi, lingvistik texnologiyalar, sintaktik parsing, kompyuter leksikografiyasi, morfologiyasi, morfologik teglash, korpus lingvistikasi, matnni avtomatik tahrir qilish, mutaxassislik fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, lisoniy qobiliyati, lisoniy xotirasi imkoniyatlari, leksik birliklar zahirasi, matn yaratishi mexanizmi, matnni idrok etishi qobiliyati, o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo‘yicha so‘nggi yutuqlar, til umumiy rivojining, xususan, ma’no taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchlaridan eng qudratlisi dialektik ziddiyat, qarama-qarshiliklarini tahlil qilish, ziddiyat, qarama-qarshilik bilan bir qatorda til va nutq birliklarida xilma-xillik, murakkablik, ko‘ptalqinlilik kabi ma’noviy siljishlar, meyordan chekinishlar, ta’lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta’lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, pedagogik texnologiyalarini amaliyotga keng qo‘llash bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Dasturda har bir modulning qisqacha tavsifi, amaliy mashg‘ulotlarni tashkil qilish bo‘yicha ko‘rsatma va tavsiyalar, malakaviy attestatsiya talablari,

shuningidek, tinglovchilarni eng muhim adabiyotlar bilan tanishtirish uchun yangi ilmiy-nazariy adabiyotlar taqdim etilgan.

Amaliy mashg'ulotlarda tinglovchilar o'quv modullari doirasidagi ijodiy topshiriqlar, keyslar, o'quv loyihalari, texnologik jarayonlar bilan bog'liq vaziyatli masalalar asosida amaliy ishlarni bajarishga yo'naltirilgani katta ahamiyatga ega.

Xullas, mazkur dasurni ta'lim jarayoniga tatbiq etish maqsadga muvofiq, deb hisoblayman.

Filologiya fanlari doktori



S.Normamatov

